

ESKİ ORTAASYA KABİLELERİ HAKKINDA ARAŞTIRMALAR

I.

YÜE-Çİ'LER

Doçent Dr. BAHAEDDİN ÖGEL

- A) Yüe-çi'lerin Büyük Hun devleti tarafından mağlup edilişleri,
- B) Isıg göl civarına göçüş ve yerleşişleri,
- C) Batı Türkistana gidişleri ve bununla ilgili problemler,
- D) Baktriyan'da yerleşmeleri ve buna ait problemler,
- E) Yüe-çi'ler, Kuşan'lar ve kronoloji problemleri,
- F) Çince vesikalar.

M ö. III. asırda kurulan Büyük Hun İmparatorluğu Ortaasya'daki bütün kavimleri hâkimiyeti altına almağa muvaffak olmuştu. Bu imparatorluğun yükseliş çağında meydana gelen harblardan en mühimmi Yüe-çi'lere karşı yapılan taarruz idi. Bu taarruz neticesinde Yüe-çi'ler yurtlarını terketmeğe mecbur oldular.

Yüe-çi'ler Hunların güney komşuları idiler. Aralarında çok eski zamandanberi devam eden bir düşmanlık vardı. Aynı zamanda Yüe-çi'ler Ortaasya'da Hunların en kuvvetli rakiplerinden idiler.

Yüe-çi'lerin göçleri ve muhtelif yerlerdeki yerleşmeleri çok kısa bir zamanda meydana gelmiştir. Buna rağmen, bu göçlerin safahatının her tarafı bir çok problemlerle doludur.

Bu etüdde Yüe-çi'lere ait Çince vesikaların hemen hepsi toplanmış bulunuyor. Ayrıca onlar hakkındaki bütün görüşler de bu yazıda gözden geçirilmiş ve tenkid edilmiştir.

Ortaasya Türk tarihinin çok ehemmiyetli konularından biri olan Yüe-çi meselesini bütün problemlerle ele alan bu yazının bir boşluğu dolduracağına inanıyoruz.

A. YÜE-Çİ'LERİN BÜYÜK HUN DEVLETİ TARAFINDAN MAĞLÛP EDİLİŞLERİ

Esas konumuza geçmeden önce, Çin tarihlerinde geçen kavim adlarının ne gibi değişikliklere uğradığını gözden geçirelim.

Çinde sülâleler değıştikçe, vakanüvislerin üslûplarında da değışiklik oluyordu. Yeni sülâlenin tarihçisi mümkün olduğu kadar eski sülâle tarihinde kullanılan tâbirleri kullanmamağa gayret ediyordu. Milâttan önceki asırlarda, sülâleler değıştikçe komşu kavimlerin adları da eskilerine nazaran başka bir şekilde yazılmakta idi. Bu sebeple vakayinamelerde, bu kavimlerin değışik isimlerini devir devir tesbit etmek çok güçleşmektedir. Yüe-çi'leri adlandırmak için kullanılan "Yüeh-chi" sek-

lindeki yazılış, ilk olarak Shih-chi'de büyük Hun devletinin ilk hükümdarı olan T'o-u-ma'n devrinden itibaren görülür¹.

Kaynaklarımızda Yüe-çi'ler hakkında ilk kayıt şöyle başlıyor:

"Bu sırada Tung-hu'lar çok kuvvetli idiler ve Yüe-çi'lerin nüfusu da pek çok idi" (Shih-chi, no, la)

Tung-hu'lar, Hsiung-nu'ların doğusunda bulunuyorlardı. Bunlar, bugünkü Moğolların ecdadı idiler. Büyük Hun devleti ile ilk münasebetleri Hun hükümdarı Mao-tun zamanında başlamıştı. Mao-tun bu kavimden daima çekinmişti. Tung hu'lar Hun'ların kuvvetlendiğini görünce onlara harb açmak için bahaneler aradılar. Tung-hu'ların bu sebeple, Mao-tun'un karısını, atını istedikleri ve Hunları tahrik etmek için onlara hakaret ettikleri de görülmektedir. Bütün bunlara rağmen, Hun hükümdarı Mao-tun gayet ihtiyatlı davranarak Tung-hu'larla bir harbe sebebiyet vermek istememişti. Yüe-çi'lerin Tung-hu'larla birlikte zikredilmeleri, Yüe-çi'lerin o devirde hatırı sayılır bir kuvvete sahip olduklarını ifade eden bir delildir.

Hattâ Yüe-çi'lerin bu devirde Hunlardan daha kuvvetli olduklarını gösteren deliller de vardır. Meselâ Mao-tun'un şehzadeligi sırasında Yüe-çi'ler nezdine rehine olarak gönderilmişti. Kabileler arasında rehinelere verme âdeti ve mecburiyeti² ancak zayıf kabilelerin kuvvetli kabilelere karşı yaptıkları şeylerdi. Kuvvetli bir kabilenin reisinin kendi oğlunu zayıf bir kabileye rehin olarak vermesi mevzu bahis olamazdı.

Meşhur Çin seyyahı Chang-ch'ien'in şu mühim kaydı da Yüe-çi'lerin Hunlardan daha kuvvetli olduklarını gösteren bir delil sayılabilir:

"Eskiden Yüe-çi'ler, Hsiung-nu'ları mühimsemiyorlardı. Bilâhare Mao-tun, Yüe-çi'leri mağlûp etti." (Shih-chi, 110, 3b).

Hunlarla Yüe-çi'ler arasında harbler başladı ve bu harbler neticesinde Yüe-çi'ler mağlûp olarak yurtlarını terketmek mecburiyetinde kaldılar. Hunlarla Yüe-çi'ler arasındaki harbler başlıca üç safha gösterirler:

1— Mao-tun, doğudaki Tung-hu'ları mağlup ettikten sonra batıya dönüyor ve Yüe-çi'leri mağlûp ederek onları hakimiyeti altına alıyor³.

2— Mao-tun, kendi maiyetindeki memurlardan Sol Hsie'n kiralı vasıtası ile, Yüe-çi'lere karşı bir harb açtırıyor⁴.

3— Meşhur Çin tarihi Shih-chi'ye göre, Mao-tun'un halefi olan Lao-shang, Yüe-çi'leri bir defa daha mağlûp ediyor. Ve Yüe-çi'lerin hükümdarlarının kafatasından bir şarap kadehi yapıyor. Bu sonuncu harpten sonra Yüe-çi'ler batıya göç etmek mecburiyetinde kalıyorlar. Ve bu suretle batılarında bulunan Wu-sun'lara taarruz ediyorlar. Bu taarruza ait problemleri başka bir etüdümüzde inceledik⁵.

¹ De Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, Berlin-Leipzig, 1921,3.-47.

² De Groot, Aynı esr., s. 49.

³ Shih-chi, 110, 4a.

⁴ Shih-chi, 110, 6a.

⁵ B. Ögel, D. T. C. F. Dergisi, C. IV, s. 261-64.

Durumu bu şekilde hülâsa ettikten sonra, Hunlarla Yüe-çi'ler arasındaki siyasi münasebetleri anlatan Çince vesikaları gözden geçirebiliriz :

Mao - tun'un Yüe-çi'ler nezdine rehine olarak verilmesini anlatan bahis şudur:

"Shan-yü (T'ou-man'in) Mao-tun adlı bir veliahdı vardı. Bundan sonra (T'ou-man'in diğer) sevgili karlarından (biri de) bir çocuk doğurdu. Shan-yü, Mao-tun'u öldürmek ve onun yerine (bu karısından olan) küçük oğlunu (varis olarak) yerine getirmek istiyordu. Bu sebeple Mao-tun'u Yüe-çi'ler nezdinde rehine olarak gönderdi. Mao-tun Yüe-çi'ler nezdinde rehine iken, T'ou-man hemen Yüe-çi'lere taarruz etti. (Bunun üzerine) Yüe-çi'ler Mao-tun'u öldürmek istediler. Fakat Mao-tun iyi bir at çalarak ona bindi ve (memleketine),geri döndü. T'ou-man oğlunu (bu hareketinden dolayı) takdir eder gibi görmüş ve (onu) on bin süvarinin başı yapmıştı..." (Shih-chi, 110, 3b).

Bu hâdiseden sonra bir fırsatını bularak babasını öldüren Mao-tun, kudretini çoğaltarak Hun devletini o devrin büyük bir kuvveti haline getirmiş ve doğudaki komşuları Tung-hu (Tunguz) ları hâkimiyeti altına almıştı. Onlardan sonra Yüe-çi'leri mağlûp etmişti. Çin kaynakları bunu kısaca anlatıyorlar:

"Mao-tun askerleriyle (Tung-hu'lara) taarruz ederek onları büyük bir mağlûbiyete uğrattı. Tung-hu'ların kiralını (bu suretle) mağlûp ederek halkını ve hayvanlarını ele geçirdi. (Bundan sonra) derhal batıya döndü ve Yüe-çi'lere taarruz etti..." (Shih-chi, 110, 4a)

Yüe-çi'lerin Mao-tun tarafından mağlûbiyetine ait bilgileri, Mao-tun'un Çin İmparatoruna yazdığı bir mektupda da bulabiliyoruz:

"Sol Hsien Kiralını Yüe-çi'leri araması ve (onlarla) harbetmesi için gönderdim, Tanrı'nın yardımı ile, askerlerimin mehareti ve atlarının kuvveti sayesinde, hepsini mahvettim. (Onların) hepsi ya esir düşmüş veyahut da ölmüşlerdi. Bundan sonra Lou-lan, Wu-sun, Hu-chieh ve onlara komşu olan 26 kıratlığın hepsini hâkimiyetim altına aldım. Bu suretle ok ve yay kullanan kavimleri bir ailede birleştirdim." (Shih-chi, 110, 6a)

M. O. 174 de ölen Mao-tun'un yerine, halefi Lao-shang geçmişti. Bu hükümdar da bilmediğimiz bir sebepten dolayı Yüe-çi'lere taarruz etmiş ve onlara en katî darbeyi vurmuştu⁶.

Bu mağlûbiyetten sonra Yüe-çi'lerin büyük bir kısmı batıya göçmeğe mecbur kaldı. Batıya göç eden Yüe-çi'lerden az bir kısım ise Tibet'in kuzey dağlarında kaldılar. Tibet'in kuzey dağlarında kalan bu Yüe-çi'ler sonradan Küçük Yüe-çi'ler adı ile adlandırılacaklardır. Batıya giden büyük

⁶ Hou Han-shu, Yüe-çi'lerin batıya göçüşünü Mao-tun'un hücumu ile ilgili görüyor. Bu kaynak, bu hususta hata etmiştir. Yukarıda da söylediğimiz gibi göç hâdisesi Lao-shang'ın taarruzu ile başlar (Shih-chi, 123,2b; Han-shu, 96 A, 7a). O. Frank e bu göçün Mao-tun çağında olduğunu kaydeder (Geschichte des Chinesischen Reiches, I, s. 239).

kısım ise gerek sayıca çokluk ve gerekse siyasi bakımdan ehemmiyetlerine binaen Büyük Yüe-çi'ler adını aldılar ⁷.

Kronoloji meseleleri

Yüe-çi'lerin siyasî rollerinin birinci safhasına-yani Han devrine- ait kronolojilerine dair meseleler oldukça karanlıktır. Mao-tun'un Yüe-çi'lere yaptığı taarruzun tarihi M.ö. 203 tür⁸. Yüe-çi'lere Lao-shang'ın taarruzu ve Yüe-çi'lerin göç tarihleri ise kati olarak malûm değildir. Mao-tun M.Ö. 174de ölmüştü. Lao-shang'ın Yüe-çi'lere tahta geçişinin hangi senesinde taarruz ettiği malûm değildir. Bu tarihi kati olarak tesbit etmek için elimizde tek bir miyar vardır. O da Lao-shang'ın saltanatının başlangıç ve bitiş tarihleridir. Yüe-çi'lerin mağlûbiyet ve göçlerinin bu tarihler arasında olduğu katidir:

Tahta çıkışı: Terminus post quem M. ö. 174

Ölümü: Terminus ante quem M. Ö. 161-160

Japon bilginlerinden bazıları bu hususta kati rakamlar da vermek istemişlerse de, bu rakamları şüphe ile karşılamak icap eder. Japon'lardan Kuwabara, Yüe-çi'lerin göçünü, M.Ö. 172 ile 161 arasına kor. Kuwabara bu kronolojisini Çin filozofu Chia İ'nin kayıtlarına göre yapar⁹. Diğer yandan gene Japon Fujita, bu hâdiseyi 176 ile 164 arasına kor. Fakat bu nazariyenin de zayıf noktaları çoktur.

Göç başlamadan evvel Yüe-çi'lerin yurtları

Yüe-çi'lerin yerlerine ait Çin kaynaklarında bazı kayıtlar bulabiliyoruz. Bu kayıtlar bize Yüe-çi'lerin yerlerini iki şehirle sınırlamaktadırlar. Bu kayıtlardan biri şudur:

"Yüe-çi'ler Tun-huang ile Ch'i-lien arasında idiler." (Shih-chi, 123, 2b)

Aynı kayıda Han-shu, 61, 2b; g6 A, 7a'da da rastlıyoruz. Bu kayıtlara göre Yüe-çi'lerin Bugünkü Nan-shan'ın kuzey eteklerinde bulunması gerekmektedir. Hou Han-shu, Küçük Yüe-çi'ler hakkında verdiği bilginin başında şöyle diyor:

⁷ Shih-chi, 123, 2b; Han-shu, 96 A, 7a; Bailey gibi bilginler, Tohar'la birleştirmek için, baştaki "Ta" ekini esas kelimeye katmak istemektedirler. Fakat bu, açık olarak bir fantazidir. Elimizde gayet vazih kaynaklar ve onları destekliyen, Çince Hsiao- vardır.

⁸ De Groot, Die Hunnen, s. 76.

⁹ Chavannes, 165 e koyuyor (Les pays d'Occident d'après le Heou Han Chou; T'P, 1907, 189, not. 1). Evvelce 140 kabul etmişti (Documents sur les Toukiue, s. 132, not. 1) Haloun, Fujita'nın kronolojisini kabul ediyor (Zur Üe-tsi Frage, Z D M G, 1919, s. 248). Haloun'un bu etüdü bütün problemleri karışık da olsa içine almaktadır. Biz bu etüdden çok faydalandık.

¹⁰ Shih-chi, 123, éb; Han-shu, 61, 2b;

¹¹ Ch'i-lien dağının yeri henüz daha kati olarak tesbit edilememiştir. Buradaki Ch'i-lien, Yüe-çi'lerin oturduğu yerlerin icabı olarak Nan-shan civarlarında bulunmalıdır. Belki de Richtofen silsilelerinin doğusundaydı.

"*Chang-yeh ile Chiu-ch'üan arasında idiler.*" (Hou Han-shu, 117, 1a).

Chiu-ch'üan, bugünkü Su-chou idi. Bu duruma göre Yüe-çi'ler Su-chou'un güney-doğusu ile Kan-chou'un güney-batısında bulunuyorlardı ¹². Bu bilgimiz kaynaklardaki coğrafi kayıtlara göredir. Kaynakların bu neticelerini tarihî olaylarla da kontrol ve ikmal etmek lâzımdır.

Mao-tun güneye doğru genişlerken şöyle bir cihet takip ediyor: Güneyde, Şansi'de Pi-yang'a kadar iniyor. Ordos'daki Tsin'ide eline geçirerek atalarının eski yerlerini tam olarak hâkimiyeti altına alıyor. Ordos'daki Ch'ao-chün'e, yani bugünkü Ching nehri üzerindeki Ping-liang'ın güney-doğusuna kadar nüfuz ediyor. Bu arazinin batısında Yüe-çi'lerin memleketi bulunuyordu. Orasını Yüe-çi'lere karşı yaptığı seferinde hâkimiyeti altına almıştı. Yani Yüe-çi'lerin doğu sınırı Hoang-ho nehrinin Lang-chou'dan sonra yaptığı kıvrımın batısında kalıyordu.

Yüe-çi'lerin güney hudutlarına gelince, burada daha tabî bir sınır teşkili mümkündür. Bu sınır, Ta Tung-ho nehri boylarıdır.

Yüe-çi'lerin kuzey sınırı ise, Mao-tun'un Sol Hsien kiralının batıda yaptığı taarruzlarla tesbit edilebiliyor. Bu bölge Hunların hâkimiyeti altına girdiği zaman Hun-ya ve Hsiu tu adlı iki prensliğe bölünmüş bulunuyordu. Bu prenslikler Japon bilgini Shiratori tarafından incelenmişlerdi. Doğularında Tun-huang, Kuzeyde ise Alaşan stepleri ¹⁵ ve belki de Etzeni Göl vardı ¹⁶. Güneyde Richtofen silsileleri uzanıyordu. Yerin tesbiti işinde karşımıza çıkan diğer bir güçlük de Yüe-çi'lerin yerlerinin Wu-sun'larla karıştırılmasıdır. Han-shu, 61, Wu-sun'ların yerlerini de tarif ederken "*Ch'i-lien'le Tun-huang arasında idiler*" diyor ¹⁷. Sınır

¹² Bunlar için bk. A. Hermann, Atlas of China, 68, 2a, b.

¹³ Han-shu, 69, 7b.

¹⁴ De Groot, Die Hunnen, 53; De Groot, Fu-si ve Tsao-na'nın birer ticaret merkezi olduğunu ve Hsien-yang'dan batıya giden büyük caddenin Yüe-çi'lerin memleketinden geçtiğini söylüyor.

¹⁵ Haloun, Yen-shan olarak kabul ediyor. Fakat daha doğudadır. Ordos kıvrımından yukarı çıktıkları çok şüphelidir. Haloun'un fikri için bk. Üe-tsi, s. 297.

¹⁶ Hsiung-nu'ların arazisine bağlanan bu yerler, Hun-ya ve prens Hsiu-t'u, nun arazisini teşkil ediyordu. Hsiu-t'u'nun arazisi esas itibarile Liang-chou'da idi. Meşhur Çin generali Ho Chü-p'ing, M.Ö. 121 de buraları tamamilen ele geçirdiler. Hun-ya ise Chang-yeh civarındır. İkincisi Tun-huang'a kadar uzanıyordu (Haloun, Clan seulement, A M, 1925, s. 515, not. 1). BU prensliklerin yeri için bk. Kurakichi Shiratori, On the territory of the Hsiung-nu prince Hsiu-t'u Wang and his metal statues for heaven-worship, Toyo Bunko, V, s. I vd.- Çinliler, Wu-vei yani Liang-chou'la Su-chou'u M.O. 121 de; Chang-yeh yani Kan-chou'la Tun-huang'ı 116 da aldılar. Bütün bu muvaffakiyetlere rağmen M.Ö. 100 de Hsiung-nu'larla Çin hududunu Çinlilerin 112-113 de yaptığı surlar sınırlıyordu. Bu duvar da Chang-yeh ve Chiu-ch'üan'ı geçmiyordu. Tarihi hadiselerin inkişafına göre Hsiung-nuların bu bölgedeki sınırları tesbit edilebilir.

¹⁷ Başlangıçta Wu-sun'larla Yüe-çi'lerin arazisini aynı yere—yani Ch'i-lien ile Tun-huang arasına—yerleştiren bu vesika (Han-shu, 61, 2b) tarafımızdan yeniden kontrol edilmiştir. M.Ö. 119 da Çinlilerin meşhur elçisi Chang-ch'ien, Wu-sun kiralile

bakımından bir komşuluk da mevzubahs olabilir¹⁸. Biraz evvel gösterdiğimiz gibi Ch'i dağları Richtofen silsilelerinin doğusunda kalırdı. Yani Su-chou civarlarında idi. Halbuki Yüe-çi'ler Chang-yeh ve daha aşağılara kadar uzanıyorlardı. Bu duruma göre batıda Yüe-çi'ler ve doğuda da Wu-sun'lar geniş sahalara yayılmışlardı. Birbirini ayıran bu hududun neresi olduğunu kati olarak tesbit şimdilik imkânsızdır¹⁹. Yalnız bilinen bir şey varsa Wu-sun'ların yerinin ve rolünün daha batıda oluşu; Yüe-çi'lerin ise muahhar kaynakların da bildirdiği gibi daha batıda bulunuşudur²⁰ Göçebe kavimlerin yurtlarının sınırlarını kati olarak tesbit etmek imkânsızdır. Kabileler daima birbirleri içine girmişlerdir. Bir deniz suyu gibi akıcı ve birbirleriyle karışmağa meyyal idiler. Yüe-çi'lerin Hoang-ho boyunca ne kadar yukarı çıktıklarını biraz evvel Lan-shan'a göre tesbit ettik. Fakat bu sınır çağa göre değişmiştir²¹.

Göç edemiyen Yüe-çi'lerin Tibet dağlarına çekilmeleri Küçük Yüe-çi'lerin zuhuru

Aşağıda orijinal metinden tercüme ettiğimiz, Shih-chi'nin Yüe-çi'ler hakkındaki bahsinde, Yüe-çi'lerin batıya gidemiyen kısımlarının Ch'iang (yani Tibet)lar nezdinde kalarak Hsiao veya Küçük Yüe-çi adını almış olduklarını görüyoruz²². Bu kalış, nasıl bir kalıştı? Metinden "kalış" kelimesile tercüme ettiğimiz işaret "Po" dur. Bunu Chavannes "réfugier" Müller ise "behaupten" yani "sığınmak ve terviç etmek" kelimeleri le tercüme

yaptığı mülakat sırasında lâf arasında bunlardan bahseder. Shih-chi Hun-ya'nın eski yeri diye bahsediyor (S h i h - c h i , 123, 4b) ; İkincisi ise Kun-mo'nun eski yeri diyor (H a n - s h u , 61, 2b). Her iki bahis de Chang Ch'ien seyahatnamesi metinleridir. Acaba Hun-ya prensliğinin yeri Kun-mo'nun eski yeri miydi? Eğer bu kabul edilebilse Yüe-çi'lerle Wu-sun'ları aynı yere koymak icap eder.. Fakat bu oldukça zor bir şeydir. Yazma ve istinsah yanlışlığı olması da çok muhtemeldir. S. Levi, Yüe-çi'lerin batıda; Wu-sun'ların ise doğuda olduklarını ileri sürmüştü (J A , 1897, s. 13). Fakat bugün bu nazariye suya düşmüştür.

¹⁸ Shiratori, prens Hsiu-t'u'nun arazisini—yani Liang-chou ile Kan-chou arasındaki yeri—Yüe-çi'lere veriyor. Kan-chou'dan Tun-luang'a kadar uzanan yere de Wu-sun'ları oturtuyor (T o y o B u n k o , V, 16). Yüe-çi'lerin bilhassa Liang-chou'da çok bulduklarına işaret ediyor (Über die Wusun Stämme, K Sz, III, 111-113). Franke bunukabul ediyor (Türkvölker, s. 11).

¹⁹ Haloun, tercümesini verdiğimiz Shi-chi'nin kaydına dayanarak (Shih-chi, 110) Lo-lan ile Ho-kut arasında bulduklarını ileri sürüyor (Üe-tsi, s. 296). Barköl ile Manas arasına yerleştiriyorsa da şüphelidir.

²⁰ Chang Ch'ien seyahatnamesinde: "Hsiung-nu'ların sınırında küçük bir kıralıktır" denmektedir (Shih-chi, 123, 4b). Hsiung-nuların Batı şehirlerini de Kun-mo'nun emrine verdikleri kaydedilir (Shih-chi, 123, 4b). Bilginler de bu hususu böyle kabul ederler (Franke, Türkvölker, 11; Shiratori, Über die Wu-sun Stämme, K Sz, III, s. 113).

²¹ T'ang devri metinleri Liang-chou, Kan-chou, Su-chou, Tun-huang arasında gösterilir.

²² Shih-chi, 123, 2b; Hou Han-shu, 117.

etmişlerdir. Pelliot ise bunun ancak "işgal etmek, sahip olmak, kurmak" anlamile tercüme edilebileceğini ileri sürmektedir²³. Han zamanında gerek Tun-huang civarında ve gerekse Huang-chung da bu Yüe-çi'lerin bakiyelerine rastlıyabiliyoruz. Siyasi münasebetlerine ait Çin kaynaklarında da biraz bilgi vardır. Küçük Yüe-çi'ler son zamanlarda Kan-chou ile Tun-huang'ı 116 da aldılar. Bütün bu muvaffakiyetlere rağmen M.Ö. 100 de, Hsiung-nu'larla Çin hududunu Çinlilerin 112-113 de yaptıkları surlar sınırlıyordu. Bu duvar da Chang-yeh ve Ghiuch'üan'ı geçmiyordu. Tarihî hâdiselerin inkişafına göre Hsiung-nu'nun bu bölgedeki sınırları tesbit edilebilir. Çin vakayinamelerinin Batı memleketlerine dair verdikleri bilgilerin kifayetsizliği ve karışıklığı bir çok hataların yapılmasına sebep olmuştu²⁴.

A. Hermann, Bailey, Thomas ve son olarak da Haloun²⁵ Çin generalleri'nin yaptıkları seferler hakkında izahat veren vakayinamelerin kayıtlarına dayanarak Küçük Yüe-çi'lerin yerini tesbite çalışmışlardır.

Çinlilerin meşhur generali Ho Chü-p'ing, taarruza Chü-yen, yani Gaşun Nor'dan başlıyor. Ondan sonra Küçük Yüe-çi'lere varıyor. Daha sonra da Ch'i-lien dağına ele geçiriyor²⁶. Seferin başlangıcı Su-chou ve Pê-tao kıvrımı boyunca. Ho Ghü-p'ing'in Sefer yolunun Kan-chou'a kadar olan kısmı K. Yüe-çi'lerin içinden geçmektedir. Bu bilgi ile K. Yüe-çi'lerin sınırlarını ve yerlerini tesbit etmek kısmen olsun kolaylaşmış oluyor. K. Yüe-çi'lerin yerlerinin batı hudutları biraz daha uzatılabilir. Fakat Ho Chü-p'ing'in Gaşun Nor'dan indiği de göz önünde tutulmalıdır. Vadi yolunu takip suretile inmesi de çok muhtemeldi.

²³ Pelliot, JA, 1937,37, n.1. diğerlerinin tercümesi için bk. Chavannes, T'P, 1907,527; Tüller, Toxri und Kuisan, 571-74; O.Franke bunu tenkit etti: Einige Bemerkungen zu F.W.K.Müller, Toxri und Kuisan. OZ, 1917,85'

²⁴ Çin kaynakları Peşaver'de M. S. V. asırda yaşayan bir beyliği K. Yüe-çi adile tesmiye etmişlerdi. Bu hususa ait belgelerin tercümesini aşağıda vereceğiz. Bunlar esas itibarile Kusanlara ait idiler. Ma Tuan-lin, esas Küçük Yüe-çi'lerden habersiz olarak bu beyliğe ait bilgileri toplayarak K. Yüe-çi'ler maddesini meydana getirmişti (Wenhsien-t'ung-kao, 338, 10). Ma Tuan-lin bu bilgileri Pei-shih ve Wei-shu'dan iktibas etmiştir. Wei-shu'da bu beyliğin merkezi olan Puşkalavati şehrinin merkezine elçilerin gönderildiği kaydediliyor. Pelliot'ya göre Çin kaynakları bu yer hakkındaki bilgileri ancak bu elçilik sayesinde elde edebilmişlerdi. T'ai Wu-ti zamanında (424-451) Yüe-çi'lerin bu ziyareti teati ettikleri ve Çinliler üzerinde büyük tesirler bıraktıkları anlaşılmaktadır. İkinci ziyaret 571 de olmuştu. Pelliot haklı olarak bunların Yüe-çi'lerle ilgisi olmadığını göstermiştir (Tokharien et koutschéen, 1934). Meşhur Budist rahibi Kumarajiva Peşaver Yüe-çi'leri Tukhara'larla aynı saymıştı Kumarajivanın ölüm tarihi 413 dür. Elçilerin Çine geliş tarihleri ise daha sonraki zamanlara ait olduğundan Kumarajiva'nın bunlardan habersiz olması lâzım gelir. Bu zamandaki asıl Küçük Yüe-çi'ler Tun-huang'dakilerdi. Çinli müelliflerin ananeciliklerinin neticesi olarak Persler, Heftalitler ve daha bir çok memleketler bile Yüe-çi adile anılmışlardır.

²⁵ Thomas, JRAS, 1931; Haloun, ZDMG, 1937,263-66.

²⁶ Shih-chi, III, 4a da kısaltılmıştır. Lu-te'yi zikretmeyip yalnızca kırallığın ismi söylenmektedir. Orijinal olan herhalde Han-shu'dur.

62 ile 60 senelerinde sefer yapan Chao Chung-kuo'nun biyografisinde, Küçük Yüe-çi'lerin Yang-kuan'ın batısında oldukları kaydediliyor²⁷. Bu general Erh Ch'iang Yüe-çi'lerin 4000 adamını esir etmişti. Yang-kuan, Tun-huang'ın güney batısındadır. Aşağı yukarı bugünkü Tang-ho kavşağına konabilir. K. Yüe-çi'ler diğer yandan Erh Ch'iang'la komşudurlar. Tibetli olan bu kavim de, bugünkü Çaydamdadır. Çaydam bataklıklarının kuzeyine ve sırtın gölünün bulunduğu yaylalara yayılmışlardı. Altın dağlarının batı kısmı ya bu halkların içine sokulmuş ve yahut da kuzey hudutlarını yapmaktaydı. Bu duruma göre K. Yüe-çi'leri 60 ilâ 61 arasında iki yerde görüyoruz.

- 1) Sırtın yaylası ve civarında,
- 2) Su-chou ve Kan-chou arasında.

Bilhassa Muahhar Han zamanında Kansu'nun güney - doğusuna doğru sokulmuş olduklarını da müşahede etmekteyiz. Hou Han-shu'nun Ch'iang'lar-yani Tibetliler - hakkında verdiği malûmat arasında, bize Küçük Yüe-çi'lerin sonraki yerlerinden de bahsetmektedir. Bunlar Huang-chung Yüe-çi'leri adıyla anılan Yüe-çi gruplarıdır. Huan-chung'a, Ho Chü-p'ing'in taarruzundan sonra iniyorlar²⁸. Burada Tibetlilerle lisan ve kültür mübadelelerinde bulunuyorlar²⁹. Hou Han-shu, Huan Chung batısında ve Lang-chou'un kuzey - batısında Chuang -lang ho ile Ta Tung ho nehirleri arasındaki Ling-chü'de de Yüe-çi'lerin bulduklarını yazıyor. Chang-yeh'de de bir miktar küçük Yüe-çi bulunurdu. Ghang-yeh yukarıda da tasrih ettiğimiz üzere, o zamanki Lu-tê bu günkü Kan-chou idi. Bunlar herhalde Ho Chü-p'ing'in rastladığı Yüe-çi'lerden olsa gerekti. Önce Chang-yeh'de oturduklarını ve daha muahhar devirlerde ise Po-lu'nun güney - batısına indiklerini Pei-shih yazmaktadır³⁰. Chin-shu, onları batıda esas itibarile Ling-ching'de gösteriyor ve dağıldıkları bölgeyi Rako Nor ve Hsi-ninh nehrile kuşatıyor³¹. Pei-shih'in bunların Hsi-ping'le yeh arasında oturdukları hakkındaki malûmatı oldukça hakikate yakındır³². Fakat kaydın çok muahhar olduğunu da gözden kaçırmamak lâzımdır. Bu malûmatı bir hakikat olarak kabul eden Haloun, bu kavmi Gaşun Nor'a akan Ta tung ho ile Kan-chou ho arasına yerleş-

²⁷ Han-shu, 6g, 3b, yalnız Yüe-çi olarak kaydediyor. Bu metni şerhedenin de söylediği gibi Erh-ch'iang demektir.

²⁸ Bugünkü San-chou'un Huang-shui denen nahiyesidir. Hsi-ning nehri kenarındadır.

²⁹ Hou Han-shu, 87; tercümesi için bk. Krause, MSOS, 1915, 83

³⁰ W. Eberhard, Türkiyat mecmuası, VII-VIII, 41, s. 141; keza Huang-chung yüceçileri için bk. Eberhard, Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas, s. 64.

³¹ Chin-shu, 2, 36 b.

³² Eski yerleri Hsi-p'ing'le Chang-yeh arasındaydı (Pei-shih), 97; Eberhard, Türkiyat mecmuası, 41, s. 141

tirmektedir³³. Hsi-p'in ise Hsi-ning yaylası ortasında Hsi-ning fu civarındadır. Bu husustaki eski ve yeni nazariyeleri böylece sıraladıktan sonra K. Yüe-çi'lerin dağıldıkları sahayı şöyle tesbit edebiliriz:

Batıdaki sınırları altın dağlarının doğu etekleriyle Nan-shan'ın kuzey kısımlarına -yani Kan- hou shan'in birleştiği yerle Wei-lío'nun işaret ettiği Tun-huang'ın güneyindeki dağlardan Nien-po'ya-kadar iniyordu. K. Yüe-çi'lerin bu bölgeye münferit gruplar halinde yayıldıkları da göz önünde tutulmalıdır. Batıda ve doğuda başlıca iki grup Küçük Tüe-çi kitlesine rastlanır.

Küçük Yüe-çi'lerin tarihi rolleri

Küçük Yüe-çi'ler, bazan Hsiung-nu ve bazan da Çin hâkimiyetinde kaldıklarından müstakil olarak siyasi bir rol oynayamamışlardı. Sayıları da azdı. Buna rağmen adları unutulmamış, bu sahaya yapılan Çin seferlerinde isimleri sık sık geçmişti. Daha sonraki devirlerde ise isimleri Toharların adlarıyla karışmıştı. Elimizdeki vesikalara göre, Küçük Yüe-çi'lerin siyasi tarihi M. Ö. 121 den itibaren başlar. Çin kaynaklarındaki kayıtlar bu tarihten itibaren onlardan bahsetmeğe başlarlar. Çin generali Ho Chü-p'ing, Gaşun Nor'dan hareket ediyor ve K. Yüe-çi'lere gelerek onları mağlup ediyor. Bu hadise 121 senesinin yaz mevsiminde vukubulur³⁴. K. Yüe-çi'ler bu zamanda herhalde Hsiung-nu'ların hâkimiyeti altında bulunuyorlardı. Çünkü Çin generali bu bölgeleri zaptederken Hun-hsieh vs. gibi Hun prensliklerini de ortadan kaldırmıştı. K. Yüe-çi'lerin kendileri gelip Çinlilere bizzat teslim oluyorlar. Bundan sonra Hung-chung ve Ling-chü'ye iniyorlar. Daha evvel kısmen Tibetlileşmiş olan Yüe'çiler bundan sonra da Çinlileşmeğe başladılar. Daha bu zamanda, Tibet ve Çin tesirile erişmiş olan Yüe-çi'lerin Tohar ve İndo-germenlerle ilgisi bulunduğunu iddia eden bazı nazariyelerin çürüklüğü ortadadır. Yüe-çi'lerin bu grubuna ait bazı prenslerin ismi Shih-chi'de mevcuttur. Bu

³³ Haloun, Z D M G , 1937, 265-66.

³⁴ Wei-lío, K. Yüe-çi'lerin Tarım havasında oturduklarını söylüyor: "Dans la montagne du sude (Nan-chan) de Touen-houang et des contrées d'Occident depuis le Jö-k'iang jusqu'aux (monts) Ts'ong-ling, sur étendue de plusieurs milliers de li, il ya les restes de Yue-tche. "E. Chavannes, Les pays d'Occident d'après le *Wei-lío*, 190, T'P, s. 526-27. Chavannes küçük Yüe-çi'leri Kansu ve Şensi'ye kadar uzanan sahaya kor (aynı eser, s. 528, not. 1). Haloun'a göre böyle bir neticeye varmak oldukça zordur. *Jo* Tibetlileri *Êrh* Tibetlilerle aynıdır. *Çaydam* bataklığının kuzey-batısında otururlardı. Sınırlarını Wei-lío'nun *Ts'ong-ling'e*, yani *Pamire* kadar uzatması biraz şüpheli görülmektedir. Chavannes, Küçük Yüe-çi'lerin uzun zaman *Sha-chou* ile *Lop-nor* arasındaki Altın dağlarının kuzeyinde kaldıklarını ileri sürer. 995 de *Hotan'a* giden bir elçi, *Sha-chou'un* batısındaki çöllerde *Chung-yün* adlı Küçük bir yüe-çi kabilesine rastlıyor (Chavannes, aynı etüd, s. 527, n. 1). Haloun, yerlerinin *Altın dağlarının* batısında olmasını imkânsız görüyor (ZDMG, s. 272). Bizce Çinlilerin *Küçük Tüe-çi* dedikleri her kavim Yüe-çi neslinden değildir. Bu vaziyette *Peşaveri* ve *Peşaverlileri* de Küçük Yüe-çi yapmak icap eder. Bu meselenin tenkid ve münakaşası için bk. Pelliot, JA, 1934, 43 n. 1; F. W. K. Müller, Toxri und Kuisan, 570.

³⁴ Shih-chi, 111, 4a; Han-shu, 55, 4a; kısmi tere. De Groot, Die Hunnen, s. 124.

prenslerden birisi 107 de; diğeri ise 108 de teslim oluyorlar. Şan-tung ve Şansi'ye tâyin ediliyorlar. Bunlardan birincisi 104 de ölüp yerine bir halef bırakıyor. Halefi de M. Ö. 99 da ölünce nesilleri büsbütün tükeniyor³⁵. İkincisi ise M. Ö. 104 de hiç bir halef bırakmadan ölüyor³⁶. Haloun ilim âleminin dikkatim Yüe-çi ismi taşıyan bir Hsiung-nu üzerine çekmektedir. M. Ö. 128 de teslim olup 124 de ölen Hun neslinden bu zatın, bu unvanı nereden aldığını bugün tesbit edecek bir durumda değiliz³⁷.

Küçük Yüe-çi'ler 161 ile 167 arasında vukubulan Çin-Tibet mücadelesine karışmamışlardı. Güneydeki Huang-chung Yüe-çi'lerinin siyasi tarihleri hakkında, Hou Han-shu'da Teng-hsün biyografisinde biraz malûmat vardır³⁸. M.S. 88 de Tibetlilerin muhafazasile vazifelendirilmiş Chang-yü, Tibetli prenslerden Mi-wu ve diğeri bir Tibet kabilesinden Shao Tang'ı iğfal ederek öldürüyor. Buna kızan Tibetliler birleşiyorlar ve Çin'e karşı cephe alıyorlar. Bunun üzerine Teng-hsün vali olarak tâyin ediliyor. Tibetliler de aralarındaki birliği kuvvetlendirmekle buna cevap veriyorlar³⁹. Ve Çinlilere taarruz için de nehrin donmasını bekliyorlar⁴⁰. Hou Han-shu bu arada bahsi K. Yüe-çi'lere getirerek diyor ki:

*"K. Yüe-çi'ler evvelce buradaydılar. Sonradan buradan çıkarak Tibetlileri bırakmışlardı. Çinlilere iltica ederek bir hudut müstahkem mevkiinde yerleştirildiler. Kuvvetleri iki ilâ üç bin süvaryidi. Hepsi cesur, kuvvetli ve hayırhah idiler. Tibetlilerle yaptıkları harblerde, adetçe az olmalarına rağmen düşmanlarının bir çok yerlerini tahtı itaatlarına aldılar. Zaman zaman Çin tarafına geçmekte fayda görüyorlardı"*⁴¹.

Bu zamanda Mi-wu'nun oğlu Mi-t'ang'ın kendi ordusu, Liang-Chou'daki diğeri Tibet kuvvetlerinin de iştirâkile kuvvetlenmişti.

T'eng-hsün'e taarruz etmek için fırsat da kolladılar. Diğeri yandan da kuvvetlerini fazlalaştırmak için K. Yüe-çi'leri kendi taraflarına çekmek istediler. Çinlilerin bir kısmı Yüe-çi'lerle Tibetlilerin anlaşamayacaklarını ve karşılaşınca birbirleriyle harbe tutuşacaklarını ileri sürdüler, İhtiyatlı davranan T'eng-hsün bu plânı şiddetle tenkit ederek şöyle dedi:

"Hayır, "selefim" Chang-yü, verdiği sözü tutmadığından Tibetlileri müthiş bir surette ayaklandırdı. Bu iş için hiç olmazsa 20 bin kişimizi hazır bir vaziyette bulundurmalıyız. Halbuki bu kuvveti besliyecek ne kudretimiz ve ne de paramız vardır. Esasen mevcut da tükenmektedir. Hu'lar⁴². (Yani K. Yüe-çi'ler), şimdi büyük bir ihtiyaç içindedirler. Biz onları böyle bir harekete geçirirsek maddi güçlüklerle karşılaşırız"

³⁵ Shih-chi, 20-21 b; Tercümesi için bk. Chavannes, Mém. Hist. 111,1, 162, n.16)

³⁶ Han-shu'da tarih ayrıldı (17, 20 b). İzahı için bk. Chavannes, aynı eser, 168, n. 1.

³⁷ Shih-chi, 20, 21 a; Chavannes, aynı yer, 167 vd. n. 61.

³⁸ T'eng-hsün'ün biyografisi için bk. Hou Han-shu, 46, 4a.

³⁹ Hou Han-shu, 46, 4b, s. 7.

⁴⁰ Hou Han-shu, 46, 4b, s. g.

⁴¹ Hou Han-shu, 46, 4b, s. 9-11.

T'eng-hsün bundan sonra Küçük Yüe-çi'lere yaranmak için şehrin kapılarının onlara açılmasını emretti⁴³. Bu sırada Tibetlilerle K. Yüe-çi'lerin mücadelesi başlamış bulunuyordu. Yüe-çi'lerin kadın ve çocukları Çinliler tarafından içeri alınıp himaye edildi. Tibetliler de yağma edecek bir şey bulamayınca gevşediler ve bu suretle dağıtıldılar. Bu sırada Huang-chung Yüe-çi'leri Çin idaresi hakkında şöyle diyorlardı:

"Çin idaresi çok hayırhah ve itimada lâyıktır. Şehirlerinin kapılarını açıp kadınlarımızı ve çocuklarımızı içeriye kabul ettiler. Ve biz de tekrar mes'ut ailelerimize dönmek saadetine kavuştuk."

T'eng-hsün bu cesur kavimden bir kaç gönüllü genç istiyor. Bunun üzerine bütün gençler emirlerine amade olduklarını söylüyorlar. Tibetlilerde cârî olan bir âdete göre hastalanarak ölmek çok ayıp bir şeymiş. Bu sebeple buhranlı görülen hasta derhal bıçaklanarak büyük bir ızdırab içinde öldürülürdü. Bu âdeti zamanla Küçük Yüe-çi'ler de benimsemişler. T'eng-hsün hastalanan bir Yüe-çi'yi doktora gönderiyor ve iyileştiriyor. Bu şekilde iyileşen insanlar çoğaldıkça Küçük Yüe-çi'ler de Çinlilere karşı minnettar kalıyorlardı. T'eng-hsün'ün bu yumuşak siyaseti Tibetlileri de celbediyor. Çin hâkimiyetine girmek istemeyen Mi-t'ang'ın amcası vs. Çin'e boyun eğdiler. Küçük Yüe-çi ve Tibetlilerden müteşekkil bir ordu, geriye kalan diğer Tibet unsurlarını da egemenliklerine aldılar. Geriye kalanların başına geçen Mi-t'ang yeniden mağlup edildiyse de ele geçirilemedi. Bu sırada nehri geçmek için Çinliler deriden yapılmış kayıklar kullanmışlardı⁴⁴. Çin-Tibet mücadelelerine Çinlilerin lehine olarak karışan Küçük Yüe-çi'lerin cesareti Çinliler nezdinde şöhret bulmuştu. Gerek Çin vakayinameleri ve gerekse Çin şairleri fırsat buldukça bunların cesaretine hayranlıklarını saklayamamışlardı. M.S. 61 den sonra Su-chou'da ki⁴⁵ muhafızın emrinde 4000 Yüe-çi'nin toplandığını biliyoruz⁴⁶. M.S. 89 da 8000 süvari Hsiung-nu'lara karşı harbetmek üzere Çin ordusuna girdiler⁴⁷. M.S. 114 de Çinlilerin Tibet komiseri nezdine 7000⁴⁸; M.S. 139 da 10000⁴⁹; 159 da ise 12000 kişilik⁵⁰ ordular verdiler. Fikrimize göre bunların hepsi Küçük Yüe-çi'ler değildi. İçinde bir miktar Tibetlinin de bulunduğu muhakkaktı. 159 da Çinlilerin Batı Tibetlilere ve 168/69 da Şensi ve Kansu'daki Doğu Tibetlilere karşı yapılan seferlere iştirak ettik-

⁴² Çinliler İskit Hun vs. gibi Ortaasya kavimlerine Hu derler.

⁴³ Hou Han-shu, 46, 4b, s. 15.

⁴⁴ Hou Han-shu, 46, 5a. Karşıla: Krause, Fluss und Seegefechte nach chinesischen quellen, M S O S, 1915, s. 78-79.

⁴⁵ Bibliyografya için bk. H a l o u n, Aynı etüd, s.268.

⁴⁶ Han-shu, 69, 3b.

⁴⁷ Hou Han-shu, 81, 3a.

⁴⁸ Hou Han-shu, aynı yer.

⁴⁹ Hou Han-shu, 117, lb.

⁵⁰ Hou Han-shu, 95, 7a.

lerini görüyoruz⁵¹. M. S. 184 de Ling-chü garnizonuna iltica ettiler. Çin'de Sarı Sarıklılar isyanının vahim bir hal aldığı devrede Küçük Yüe-çi'lerin de oldukça önemli bir rol oynadıkları görülmektedir. Bu sırada merkezi Ho-chou'da olmak üzere bir de küçük devlet kurdular. Muayyen sınırlarla çevrilmiş kendilerine ait ve müstakil bir arazileri de vardı. 214 de Çin hududları Ts'ao-ts'ao'm generalleri tarafından Huang-ch'ung'a kadar genişletildi. 220/221 de bu faaliyet daha da ilerledi . Bu suretle Çin hâkimiyeti Tun-huang'a kadar uzandı. Artık, etnik bakımdan saf kalmış bir Yüe-çi kavmi yoktu. Asırlarca evvel Çin ve Tibet kültürü ile eridiklerini bildiğimiz bu kavmin bundan sonra ancak ismi geçer.

B. YÜE-Çİ'LERİN ISIĞ GÖL CİVARINA GÖÇÜŞ VE YERLEŞİŞLERİ

Yukarıda mevcut vesikalara göre, Yüe-çi'lerin Hsiung-nu'lar tarafından göçe nasıl mecbur edildiklerini anlatmağa çalıştık. Yüe-çi'ler, göçe başladıktan sonra Wu-sun'lar üzerine hücum ettiler ve oradan da Sakaların memleketi olan Isığ göl kenarına gittiler (bk. s. 253). Han-shu'nun kaydı kısa olmakla beraber çok vecizdir. Yüe-çi'ler göçe başlar başlamaz meydana gelen hâdiseleri anlatmakta ve buraya gelmeden evvelki durumlarını da aydınlatmaktadır.

Sai-wang (Saka) ların mağlup oluşu ve göçleri

Yüe-çi'ler Isığ göl civarına geldikten sonra Sai-wang'lara hücum ediyorlar. Onları kovarak yerlerinde oturuyorlar. Bu hususta bizi aydınlatan kaynağımız gene Han-shu'dur. Bu kısmı yeniden tercüme ederek okuyuculara sunuyoruz:

.. . Hsiung-nu'lar Büyük Yüe-çi'leri mağlup ettikleri zaman, Büyük Yüe-çi'ler batıya gitmiş ve Ta-hsia'ya hâkim olmuşlardı. Sai-wang'lar da güneyde Chi-pin'e hâkim oldular. Buradaki Sai-wang'lar parçalanarak bir kaç devlet kurdular. Su-lo'nun kuzey batısındaki Hsiu-hsün ve Chüan-tu'lar başlangıçta Sai ırkından idiler" (Han-shu, 96 A, 5a).

Buradaki Su-lo, Kaşğar; Ghi-pin ise Keşmir'dir. Sai'ler ise Saka'lardır. Şu kayıt birinciye tamamlamaktadır:

" (Burası) başlangıçta Sai-lerin yeriydi. Büyük Yüe çi'ler, batıya gelip Sai-wang'lan mağlup ettiler. Sai-wang'lar da güney. Hsien-t'u'ya indiler. Büyük Yüe-çi'ler onların yerlerinde oturdular. Bundan sonra Wusun'lardan Kun-mo, Büyük Yüe-çi'lere taarruz ederek onları mağlup etti. Büyük Yüe-çi'ler batıya gidip Ta-hsia'yı kendilerine tâbi kıldılar Wu-sun (kiralı) Kun-mo, onların (yani Yüe-çi'lerin) yerinde oturdu. (Bu sebeple) Wu-sun'ların (içinde) Yüe-çi ve Sai ırkı (bakiyeleri) kalmıştı." ⁵²

⁵¹ Hsien-tu, Hindistan'dır.

⁵² Han-shu, 96 B, lb.

Han-shu'nun bu kaydı bize oldukça önemli şeyler öğretmektedir. Bunları aşağıda birer birer inceliyeceğiz-. Bizi burada daha ziyade ilgilen-diren nokta, Isıg gol civarına geldiklerinden göçlerine kadar geçen zaman-da gösterdikleri icraattır.

Sakaların yerleri meselesi

Yukarıda verdiğimiz vesikalardan anlaşıldığı üzere Sai'ler, daha doğrusu Sakalar, Yüe-çi tesirile batıya göçmüşlerdi. Bunlar batıya göç-tükten sonra Yüe-çi'ler de onları takip ettiler. Saka meselesi Yüe-çi'lerin tarihini karanlıklaştıran en önemli konulardan birisidir. Grek ve İran kaynakları Saka kavimlerinden VI. asırdan itibaren bahsetmeğe baş-lamışlardı. En önemli ilk kayıt Darayos'un Saka seferidir⁵³. Daha evvel Kyros'u mağlup ederek varlıklarını ve müthiş kuvvetlerini tanıtan bu kavimlerin⁵⁴ merkezi sikletini Fergana bölgesi teşkil ettiği zannedil-mektedir⁵⁵. *Saka Tigraghauda*, *Saka Haumavargah* gibi kısımları ayrılır-lardı. Saka Haumavargah'ların yerleri henüz daha belli değildir. He-kataios'un bir kaydına göre, bunların yurdu Gandhara, yani bugünkü Sicistan'a kadar indirilebilir⁵⁶. Bu yer Hilmand'ın kuzeyine düşer. Ptole-me Sakaların Fergana, Pamir ve Himalaya boyunca uzadıklarını göster-mektedir. Prof. Herzfeld'c göre Sakalar, İskender'in istilâsına kadar bura-daki yerlerini değiştirmemişlerdi. İskender buralara geldiği zaman bunlar hem Sogdiyana'yı ve hem de Sir Derya'nın öbür arafını kaplıyorlardı⁵⁷. Sakaların çok eski devirlerde Sicistan'a gelip oturduklarını ispat çok zordur. 1906 da F. W. Thomas tarafından ileri sürülen bu nazariye hâlâ ne tekzip edilmiş ve ne de yeni vesikalarla teyid edilebilmiştir⁵⁸. W. A. Smith, Sakaların güneye inişini Hint metinlerine dayanarak M. Ö. 150 ile 100 arasına kor⁵⁹. Bu nazariyeyi bizim çalışmalarımız da teyid etmiştir. Bu husustaki bütün nazariyeleri ve yeni görüşleri şu iki grupta toplayarak hulâsa edebiliriz :

1— Sakaların göçünün doğrudan doğruya güneyden yani Pamir-den inmesi: Bu duruma göre Sakalar, Yüe-çi'lerden daha çok evvel güneye inmiş ve Sicistan'daki devletlerini kurmuşlardı. Bu halde göç tarihini daha evvele almak lâzımdır.

2— Sakaların batıya geçerek, doğudan gelen Yüe-çi baskısı altında Soğdiyana'ya gitmeleri ve oradan da Baktriyan ve Sicistan'a inerek devlet kurmaları ihtimali: Bu duruma göre Sakalar, Yüe-çi'lerin önünden ka-

⁵³ Behistun inscriptions (British Museum), coll. 74.

⁵⁴ Strabon, XI, VII, 5.

⁵⁵ Herzfeld, Altın bir yazıtta istinaden, bu yeri tesbit etmiştir. (M, I, 1, 9-10). Gutschmid, Sirderyanın öte tarafından olduklarını ileri sürmüştü (Geschichte Irans, 140).

⁵⁶ Marquart, Eranşahr, 140; Herzfeld, Sakastan, A M I, 1, 11.

⁵⁷ Herzfeld, Aynı eser, 13-14; Strabon, XI, VIII, 21.

⁵⁸ Thomas, J R A S , 181, 1906.

⁵⁹ A. Smith, Sakas in north India, ZDMG, 61 (1907).

çarak Sicistan'a geldiler. Bu vaziyete göre, Sakaların göç tarihi daha muahhar çağlara iner.

Birincisi üzerinde bir zamanlar çok duruldu. En nihayet boş bir tahminden ibaret olduğu anlaşıldı⁶⁰. Çince vesikalardan da anlaşıldığı üzere kronolojik ve tarihî bir zihniyetle bu vesikalardan istifade etmek gereklidir. Aşağıda da göstereceğimiz gibi Sirderya Greklerle Sakaların sınırı idi. Çin kaynaklarında zikredilen Sai'lerin etnik bir grup oldukları şüphesizdir. Bu kavim sonraları Ghi-pin, Wu-i-shan-li, An-hsi (Partlar) ve Wu-sun'larla birleştirildi ise de Çin kaynaklarının analoji ve eski ananeye dayanan bu eski tasniflerine inanmak doğru değildir. Bunun sebeplerini kısmen K. Yüe-çi bahsında anlatmıştık. Bize göre vesikalar, Sakaların göçlerinden tam mânasile haberdar değillerdi. Soğdiyana ve Baktriyayı atlayarak hemen neticeyi anlatırlar. Bize göre Han-shu'nun kaydında bazı derin noktalar vardır. Meselâ Sai ile Sai-wang kelimeleri arasındaki farkı göstermek lâzımdır.

Sai-wang'lar kimlerdi?

Han-shu 96 B, 1^a, Yüe-çi'lere mağlup olan Sai-wang'ların Hsientu'ya; Han-shu 61,2 b ise güneyde bulunan uzak memleketlere gittiklerinden bahseder. Han-shu, 96,5a Sai-wang'ları Chi-pin'e yerleştiriyor. Eğer 96 A, 5a'nın ifadesi sıhhatli ve tarihî hakikatleri tam olarak ifade etmek hususiyetini haiz ise Sai-wang ile Sai'nin ayrı olduğunu kabul etmemiz icap eder. Bundan başka metnin yazılışı da şüphemizi üzerine çekmektedir. " *Hsiung-nu' lar Tüe-çi'leri mağlup ettikleri zaman, Yüe-çi'ler batıya gitmiş, Ta-hsia'ya hâkim olmuşlardı.*" dendiikten sonra cümleyi kesiyor, Çince "êrh" işaretini yazıyor ve ilâveten Sai-wang'ların Chi-pin'i zapt ettiklerini kaydediyor.

Buna göre şu iki ihtimal varit olabilir: Birincisi, inceliklere dikkat edilmeyerek lalettayin yazılmış olması; diğeri ise hâdiseler arasında sıkı bir irtibat gözetilerek yazılmış olmasıdır. Eğer ikincisi varit ise —ki çok muhtemeldir— Yüe-çi'lerin Ta Hsia'ya yerleşmelerini müteakip veya aynı zamanda, Sai-wang'ların da Chi-pin'i işgal etmeleri lâzımdır. Diğer kaynaklar bu ikinci ihtimalin çok kuvvetli olduğunu göstermektedir. Bununla beraber, bu nazariyenin ilmî bir kat'iyete sahip olduğunu söylemek de saflık olur.

Sai'ler kimlerdi?

Esas Sai'lere gelince, bize göre Sailer esas bir grubun adı; Sai-wang'lar ise Sai'lerden bir kol olması çok muhtemeldi. A. Hermann'a göre, esas Sai'ler Kaşgar'ın batısında bulunuyorlardı⁶¹. Güneydeki sınırları Trans

⁶⁰ Rapson, coğrafi durumu göz önünde tutarak Sakalar'ın ancak Batı Türkistan yolu ile gelebileceklerini ileri sürer. (Cambridge History of India, 582).

Alay dağlarıdır⁶². Bunlar Pamir Sakalarıdır⁶³. Hsü-hsün ve Chuan-tu kabileleri de bunlara dahildir. Hindistan'a gidenler de Sai-wang'larmış. Çin kaynaklarının çok kısa ve şüpheli olması bizim bu fikrimizi bir ihtimal halinde bırakıyor.

Wu-sun'ların taarruzu ve Yüe-çi'lerin Batıya göçleri

Yüe-çi'lerin Isıg göl civarında iken gösterdikleri başlıca faaliyet iki kısımda toplanır:

1— Sakalara taarruz ederek onları güneye doğru göçe mecbur etmeleri ve onların yerlerinde oturmaları. Sakaların göç istikametleri üzerinde biraz evvel durmuştuk. Klâsik kaynaklara göre de bu hususu gözden geçireceğiz.

2— Wu-sun'ların taarruzu ile Yüe-çi'lerin göçe başlamaları. Çin kaynakları eskiden gelen bir anane dolayısıyla bu göçün Ta-hsia'ya yapıldığını söylerlerse de hakikatte göç, *Soğdiyana'ya olmuştur*.

Yüe-çi'lerin Isıg göldeki yerleri ve sınırları

Yüe-çi'lerin Isıg göldeki yerlerinin tesbitişi vesikaların yokluğu yüzünden çok güç ve tehlikeli bir problem halindedir. Yalnız, Yüe-çi'lerin Sakaların yerlerine yerleştikleri malûm olduğuna göre, Sakaların dağıldığı arazi bu hususta bize bir fikir verebilir. Daha sonra aynı yere Wu-sun'lar da yerleşmişlerdi. Han-shu 96B, 1a, Wu-sun'ların yerlerinin eski Sai'lere ait olduğunu kaydetmektedir. Wu-sun'lar buraya geldiği zaman Yüe-çi ve Sai'lerden bazı unsurlarda kalmıştı. Wu-sun'ların bu bölgedeki sınırlarını bir yazımızda tesbit etmiştik⁶⁴. İli, Çu, Narin havzaları *Yüe-çi'lerin Isıg gölde yayıldığı sahalardır*.

Yüe-çi'lerden evvel

BATI TÜRKİSTAN'IN DURUMU

Yüe-çiler batıya geçtikten sonra, evvelâ Soğdiyana'yı ve daha sonra da Ta-hsia, yani Baktriyan'ı elde ettiler. Çok önemli olan bu tarihî hâdiseyi sistemli bir surette gözden geçirmek istiyoruz.

Grek devleti

Batı Türkistan, eski çağlarda da bir çok önemli transit yollarını kendinde topladığı için çok önemli tarihî olaylara sahne olmuştu. Büyük İskender'in dönüşünden sonra bu bölgede bazı koloniler meydana geldi.

⁶² A. Hermann, Paulys-Wiss. R. Enz., Sacaraucae, 1616; Han-shu, 96 A, 5a.

⁶³ A. Hermann, Sacaraucae, 1615.

⁶⁴ A. Herman, Tocharoi, Aynı yer. 1637.

Bunlar, Baktriyan'da Belh, Amuderya'nın kuzeyinde Aleksandria, Semerkand, Fergana'da Hokent, Margiana, Merv, Kandehar ve Kabul vadisi birer askerî kolonizasyondur. İskenderin ölümünden sonra, bu yerlerin idaresini eline Selefküs aldı. Baktriyan satrapı Diodotos isyan ederek istiklâlini ilân etti. Bu sırada İran'daki Partların başında I. Arsak bulunuyordu⁶⁵. Henüz tam olarak istiklâllerini elde edememişlerdi. Sogdiyana satrapı Euthydemus Baktriyan'a hücum ederek orasını hükmü altına aldı⁶⁶. Bu vaziyete rıza göstermeyen Suriye Selefküs kiralı Antiochos Euthydemus'un istilasının önüne geçmek kâdile buraya kadar geldiyse de⁶⁷ onlarla başa çıkamayacağını anlayınca Hindistan'a indi. Orada da birşey yapamıyarak geri dönüp gitti. Fakat ne de olsa Antiochos'un bu hareketi Hind kapılarını Greklere açmıştı. Bundan cesaret alan Demetrios, Hind'e inip Pencap ve Sind'i zaptetti. Bu suretle Hind'de de bir Grek devleti kurulmuş oldu. Burası bir valilikle idare ediliyordu. Fakat valilerden birisi isyan ederek istiklâlini ilân etti.

İlk Yüe-çi göçlerinin Grek devletindeki izleri

Yukarıda Yüe-çi'lerin Batıya doğru taarruza geçerek Baktriyanı ele geçirdiklerini söylemiştik. Daha evvel Yüe-çi'ler Isıg göle gelirken Sakaların az da olsa bir kısmı Baktriyan devletini taciz etmişlerdi. Baktriyan'daki Grek devletinin hudutları Demetrios zamanında Hun devletinin hudutlarıyla temas halinde idi⁶⁸. Bu zamanda her iki devlet de en yüksek çağlarını yaşıyorlar ve bu münasebetle de aralarında siyasi ilgilerin mevcudiyeti çok melhuzdu⁶⁹. Hattâ Gutschmidt'in fikrine inanılırsa, Demetrios İçasya'nın zaptı için istilâ plânlarını da hazırlıyormuş. Bu plânı hazırlamaktaki tek gayesi Türkistan'ı zaptederek zengin Çin devletiyle hem hudut olmak ve Asya transit ticaretini ele geçirmektir⁷⁰. Gutschmidt'e göre bu teşebbüs muvaffak olabilirdi. Çünkü bu zamanda Hsiung-nu'ların kuvveti ve birliği henüz daha tam mânasile gelişmemişti. Demetrios zamanında Hun-Grek komşuluğu da düşünülmemelidir. Bazı kimseler klâsik kaynaklarda zikredilen φροῦναῖ kavminin Hsiungnu'lar olduğunu ileri sürdüler. Plin şöyle der:

"ab attacoris gentes Phuni et Tochari et lam Indorum Casiri introrsus ad Scythas versi humanis corporibus vescuntur. (Plin, VI, 17, 20)

Metne göre *Phuni* kavmi, Tocharlarla Attakorlar arasında idi.

Attakorların Kukunor gölünün karşısında ve Hoang-ho kaynağı çevre-

⁶⁵ Partlar da süvari bir millettir.

⁶⁶ Gutschmidt, Geschichte Irans, s. 44.

⁶⁷ Polybius, XXIX, 6a, 8.

⁶⁸ Charpentier, bu kelimenin Hsiung-nu ile aynı olduğuna inanır (Die ethnographische Stellung der Tocharer, Z D M G, 1917, 53-56).

⁶⁹ Gutschmidt, Geschichte Irans, 44.

⁷⁰ Aynı eser, 45.

sinde olduğunu biliyoruz. Bu duruma göre Phuni'ler, Attakorların batısına ve Tocharların da doğusuna düşüyordu. "Phuni=Hsiung-nu" olduklarını ileri sürenler bulduysa da Phuni kelimesinin daha bir çok yazılış varyantları bulunduğundan bunun ispatı şimdilik zordur⁷¹. Karlgren'e göre Hsiung-nu'nun o zamanki telaffuzu *Xiung-nuo'dur*⁷². Bununla beraber, sonraki "Hun" kelimesinin yazılışları Hsiung-nu kelimesinin mahiyeti hakkında bir fikir verir. İndo-germanist Charpentier, Phuni ile Hun kelimelerini fonetik bakımdan birleştirir⁷³.

Saka Göçleri

a. Sakaların Baktriyari'dahi Ökratid devletini yıkışları :

Ortaasya'daki Yüe-çi göçlerinin Baktiryân'daki ilk tesirlerini Ökratid zamanında görmekteyiz. Bu tesirler, Yüe-çi'leri önlerine katarak kovaladıkları kavimlerin tesirile olmuştu. Ökratid'in hüküm sürdüğü çağ, Yüe-çi'lerin ışık göle gelerek Sakaları sürdükleri zamana rastlar. Biz bu konuda, bu çağ İran tarihinin kurucusu sayılan Gutschmidt'in eserine dayanacağız. Yüe-çi'lere ait bilgileri, İran tarihinin esasları ile telif ederek bir sistem halinde vermeğe çalışacağız. Gutschmidt'in fikrine göre esasen bu zamanda zayıf bir halde bulunan Baktriyân Grek devleti, kuzey-batıdan gelen göçebe halkların baskısı karşısında, büsbütün telâşa düşmüştü. Bundan istifade eden Mitridat bu durumu Grek devletine taarruz için bir vesile ve fırsat saymıştı⁷⁴. Gutschmidt'in bu görüşü, tarihî hakikatlere çok yakındır. Mitridat, taarruzları bilâhare daha fazlalaştırmış⁷⁵ ve nihayet Baktriyânı kendine tâbi kılmağa muvaffak olabilmişti⁷⁶. Ökratid yakasını zorla kurtarmışsa da⁷⁷, az sonra öldürülmüş ve yerine oğlu Heliocles geçirilmişti. Tarihen ve gerçek olarak bildiğimiz bir şey varsa o da Ökratid devletinin Partlar tarafından yıkılışıdır⁷⁸. Bu zamana ait tarihî kayıtlar nokсандır. Az sonra Baktriyânın tekrar Partların elinden alındığı görülmektedir. Baktriyânı Partlardan geri alan kimlerdi ? Ya Grekler veyahut da kuzeyden gelen kavimlerdi. Greklerin yeniden Baktriyânı elde edebilmelerine imkân ve ihtimal olmadığına göre, ikinci ihtimali kabul etmek mecburiyetindeyiz. *Herhalde bunlar Sakalardı.*

⁷¹ Ptoleme, *Γεωγραφία* vs. ve diğer müellifler *Φροῦναι*, *φροῦροι*, *φροῦροι* Lâtin mütercimleri ise *Phruni* ve *Phruri* olarak almışlardır.

⁷² Karlgren, *Grammata Serica*, 417, 118 vs.

⁷³ Charpentier, *ZDMG*, 1917, 355.

⁷⁴ Bu hususta Justin'in eserinde bazı önemli kayıtlar vardır.

⁷⁵ Gutschmidt, aynı eser, 50.

⁷⁶ Rawlinson, *Bactria, The history of a forgotten empire*, 90.

⁷⁷ Grousset, *L'histoire de l'Extrême Orient*, 1, 54. Biz burada Cambridge history of India'nın kronolojisini kabul ettik.

⁷⁸ Charpentier, *ZDMG*, 1917, 350-3.

b. Sakaların ilk yeri ve Grek devletile olan sınırları :

Yüe-çi'lerin gelişlerinden evvel Sakaların yayıldıkları sahanın, *Ökratid* veya *Eukratiads*'ın devletile hem hudut olduğu zannedilmektedir. Strabon, Partların *Ökratid*'i devirdiğini ve *İskit*lerinde silâh kuvvetile *Baktriyân*'ın bir kısmının ele geçirdiğini kaydeder⁷⁹. Bu, bizim yukarıdaki görüşümüzü de teyid eder. Strabon bir kaydında, *Sogdiyana*'nın *Grekler* elinde bulunduğu zamanki sınırlarını tesbit ederken şöyle der

"*Taxart (yani Sirderya) soğdiyana ile göçebelere (birbirinden) ayırır.*"

Diğer bir kaydında bu göçebelere kimler olduğunu da tasrih eder:

"*Taxart Sakalarla (Σακαροι) Soğdiyana'yi birbirinden ayırır.*"⁸¹

Demek ki bu zamanda Saka lar, *Sird* erya'nın ötesinde bulunuyorlardı. Bunu *İran* kaynakları da teyid etmektedir⁸². İşte bu gibibir çok delillere dayanarak, *Sogdiyana*'ya Sakaların bu zamanda geldiklerini ileri sürebiliyoruz. Bu devirde *Baktriyân* ve *Sagdiyana*'da *Tohar*ların bulunup bulunmadığını da kati olarak bilmiyoruz. Yalnız, klâsik kaynaklar, Yüe-çi'lerin gelişini anlatırken, "Efendi Saka" ve "Tabi *Tohar*"ların *Baktriyân*'da oturduklarını kaydetmektedirler. Bu yönler vesikaların azlığından dolayı lâyıki veçhile aydınlatılamamıştır.

c. Sakaların Baktriyanda yerleşmeleri:

Yüe-çi'lerin, *Wu-sun*'ların tazyikile *Batıya* göçtüklerini *Çin* kaynaklarından tercüme ettiğimiz belgelerle göstermiştik. Göçün bu safhası Yüe-çi tarihinin en karanlık bir safhasıdır. Bu konuda, bir asırdan beri en güzide bilginlerin çalışmaları sayesinde bazı hakikatler elde edilebilmiştir. Buna rağmen bunları da cerheden nazariyelerin bulunduğu gözden kaçırılmamalıdır. Kati olarak tesbit edilebilen şeylerden biri, Yüe-çi'lerin *Sogdiyana*'yı; Sakaların ise *Baktriyam* işgal ettikleridir.

C. YÜE-Çİ'LERİN ISIĞ GÖLDEN BATIYA, T Ü R K İ S T A N ' A G İ D İ Ş L E R İ

1. Sogdyanaya Yerleşmeleri

Çin kaynaklarına göre :

Bu devirden bahseden *Çin* tarihlerinin hepsi, Yüe-çi'lerin *Ta-yü-an*'ın batısına gittiklerini ve *Ta-hsia* -yani *Baktriyam*- hâkimiyetleri altına aldıklarını yazmakta müttefiktirler. Yüe-çi'ler *Sirderya*'yı geçmez *Soğdiyana* ile *Baktriyam* nüfuzları altına aldılar. Kendileri *Sogdiyana*'da yerleştiler; *Baktriyân* ise onlara tâbi oldu. Meşhur *Çinli* seyyah

⁷⁹ Marquart, bunların *Sakarauka* olduğunu söylemektedir: *Das erste Kapitel der Gatha Uştavati, Orientalia, 193, 43.*

⁸⁰ Strabon, XI, 2.

⁸¹ Strabon, aynı yer.

⁸² Herzfeld, *Sakastan, 9-10.*

Chang Ch'ien'in verdiği malûmata göre, Yüe-çi'ler esas itibarile Amuderya'nın kuzeyinde oturuyorlardı⁸³. Hattâ Baktriyanın eski merkezini bile muhafaza etmekteydiler⁸⁴. Shih-chi'nin bu eski kaydına nazaran, daha muahar Han-shu'da Yüe-çi'lerin Baktriya'ya indikleri ve oranın merkezine yerleştikleri de kaydedilir⁸⁵.

Klâsik kaynaklara göre:

Yüe-çi'lerin Sirderya'yı geçtiklerini ilk olarak haber veren Strabon olmuştur. Bu halkların İskit adıyla adlandırıldığını; fakat her kabilenin de ayrı bir adı bulunduğunu söylemektedir. Bu halklar arasında en tanınmışları Asioi, Pasiani, Tokhari, Sakarauli'lerdir. Grekçeleri: 'Ἀσιοι⁸⁶, πασιανοί⁸⁷, τοκαροι⁸⁸ Σακαραυλοι⁸⁹ Bu oymakların hepsi Sirderya'nın öte

⁸³ Shih-chi, 123, lb, 2b; Han-shu, 96 A, 6b; Hou Han-shu, 118, 5b. Son kaynak bu bahisi çok kısa geçip devletin yalnız teşkilâtı hakkında kıymetli malûmat veriyor.

⁸⁴ Shih-chi, 123, 2b; Han-shu, 96 A, 7a; Han-shu merkez meselesinde biraz tezata düşmüştür. Yüe-çi'lerin merkezinin önce Chien-shih olduğunu kaydettiği halde sonradan *Shih-chi*'den kopya ettiği metni aynen alarak, kiral şehrinin *Amuderya* kuzeyinde bulunduğunu söylüyor. Haloun, burasının mevcut olmayan veya yanlış kaydedilmiş bir yer olduğunu zannetmişti (Zur Üe-tsi Frage, s. 259, n. 1). Kaynaklarımızı karşılaştırarak yaptığımız menşei tenkidi işin mahiyetini ortaya çıkarmıştır.

⁸⁴ Devlet merkezleri Lan-shih idi: Shih-chi, 123, 3b.

⁸⁵ Han-shu, 96 A, 6b.

⁸⁶ Ptolemenin zikrettiği Sirderya üzerindeki *lütioi* (VI, 12, 14) ile birleştirilir: Sakastan, 26; Hermann. Tocharoi, 1637; Marquart, Das erste Kapitel vs. Orientalia, 43, n. 2 vs., Trogus, 41, 42 deki Asiani ile aynıdır. Sondaki -an, bir ekdir: F.W.K.Müller, Toxri und Kuisan, 584; Sigmond Feist, Hirtfestschrift, 77, n. 1; Sten Konow, Hirtfestschrift, 236; Charpentier, ZDMG, 1917, s. 357. Bunların Yüe-çi'ler olması çok muhtemeldir.

πασιανοί: Bu kavmi tanımıyoruz. Marquart, bu kavmi, metinde yazılış şekline göre biraz başka okumuştur: Orientalia, 43, n. 2; war "Tocharisch" die Sprache der Tocharer, A M, IX, 462; Wilson: *πασιανοί* = Pashai (Ariana ant. 139) Viviain de St. Martin de böyle bir kavmi tanımadığından Strabon'un XI, 51, 37, deki *πασιαναι γῆ*, 'Ἀσπασιοί şeklinde b o z *πασιανοί* le birleştirdi. (Les Huns Blancs, 25, n. 2). Tarn, sondaki eki atıp, *πασιανοί*=*πασιανοί* kabul ederek "Pars" kelimesile birleştirdi (Haloun, Üe-tsi, 255, n. 4). Konow, Arşi = 'Ἀσιοι = analojisine dayanarak, *πασιανοί* = Parşi kabul etti (Hirtfestschrift, 236). Herzfeld, "Get" kavmile birleştirmek istiyerek Ptoleme'nin (VII, 18) *πασχῆσι* sını = *πασιανοί* olarak kabul eder (Sakastan, s. 26). Marquart da "Get" lerle birleştirmek istedi ve *Γασιανοί* formunu teşkil etti (Eranşahr, 206).

⁸⁸ Toharlardır.

⁸⁹ Bu şeklin yanlış yazıldığını ve *Σαχαροῦχοι* okunması lâzım geldiğini ilk defa Gutschmidt ileri sürdü (Geschichte Irans, s. 58, n. 3). Bu kelime Orosius'da Sacarauca, 17, 43; Trogus'da Sarauca, 41,5 vs. ; Ptoleme'de *Σαχαροῦχοι* (restore), VI, 14; Strabon'da *Σαχαραῦλοι* dır. Marquart, Strabon'daki bu şeklin, *Σακαρῶροι* dan çıktığını söylüyor. (Orientalia, 193, 43, n. 2). Genel olarak *Σαχαροῦχοι* kabul edilmiştir. Sten. (Konow, Hirtfestschrift, 233; Charpentier, ZDMG, 1917,6). Herzfeld'din fikri ayrılır (Sakastan, 26). Haloun da Herzfeld'den habersiz olarak onun fikrine yaklaşır. (Üe-tsi 244). Vivien de St. Martin, bunu Sa-

yüzünden geliyorlarmış. Strabon'un bu kaydını zaman ve olaylar bakımından iki kısımda mütalâa etmeği doğru buluyoruz:

1— Strabon'a göre, Baktriyan Greklerinin yıkılışı esnasında gelen dört oymak olabilir.

2— Ve bu oymakların karşısında Sakaların (*Σακαι*) bulunduğu hakkındaki kayıt. Vesikanın ikinci kısmı oldukça sarih ve tarihî olaylara da uymaktadır. Bunu iki kısma ayıracağız :

a) Sakaların Sogdiana'ya önceden geçerek, orasını işgal etmeleri.

b) Sirderya'nın bu tarafına geçtikleri zaman *dört kabileyi* karşılarında bulmaları.

Vesikada kronoloji ve olay sırası göz önünde tutulmamıştır. Toplanan bilgiler, lâalettayin dizilmiştir. Buna rağmen yukarıda yaptığımız tasnif, bu karışıklığı kısmen olsun izâle etmektedir.

Vesikanın birinci kısmı, yani *Dört kabilenin* zikri, oldukça karışık bir manzara arz etmektedir. Tasnifi de zordur. Karşımıza çıkan başlıca güçlük şudur: Bu dört kabile, aynı zamanda ve birbirine karışmış bir şekilde mi; yoksa birbirini takiben ve fasıla ile mi geldiler? Strabon tarihi olayları kısa bir şekilde hülâsa etmiştir. Toplu bir şekilde verilen bu bilgileri daha iyi anlayabilmek için diğer kaynakların da izahlarına ihtiyacımız vardır. Bu hususta Trogus'un şu kaydı bize faydalı olmaktadır:

"Deinde gou régnante"⁹¹ Scythicae gentes Sarauciae et Âsiani Bactra occupavere et Sogdianos,

"Additae his res Scythicae reges Tocharorum Asiani interitusque Saraucarum.

Bunların tam olarak tercümesi ve izahı biraz zordur. Trogus'un birinci kaydını olaylara göre tercüme ve izah edenlerden en muvaffak şahıs Marquart'dir. Marquart durumu şöyle izah etmektedir: "*Saraucae'ler Baktriyan'ı; Asiani'ler ise Sogdianayı işgal ettiler*"⁹². İkinci kısım Saraucailerin Toharlar üzerindeki hâkimiyetini sona erdirip ve Asiani'lerin Tocharların efendisi olduğunu söylemektedir. Bu adların izahı da ayrı bir

rancae olarak okumuş ve Zaranghes -yani Drangiana- ile birleştirmiştir (Les Hunz Blancs, 24, n. 3). Plin de aus Sarangae olarak kaydediyor: VI, 16, 18. Münakaşası için bk. Herzfeld, Sakastan, 24, n. 3. Bu kavimle bizim ilgimiz yoktur. Herodot dan beri bu kabileyeye rastlanmaktadır. Jainist metinlerde geçen ve İndüsün batısında oturan bir Sakakula kavmine de rastlıyoruz Sten Konow, On the nationality of Kushanas, ZDMG, 91, 682). Bu kavim, Vikramaditya tarih başlangıcından biraz evvel Hindistan'a gelmişti. Konow, bunları Strabon'un *Σαχαρουλοι* sı ile birleştirmek istemekte ve Strabon'un yazışını *Σαχαρραουλοι* olarak tashih etmektedir. Charpentier, bunu gayri ilmi olarak Saryolla birleştiriyor. (Z D M G, 1917, 369, n. 3).

⁹⁰ quo répu gnante varyantıdır (Haloun, Üe-tsi, 261, Charpentier, aynı eser. 349).

⁹² Marquart, Eranşahr, 205; Das erste Kapitel der Gatha Uştavati, Orientalia, 193, 43; Sten Konow, Marquart'ın bu nazariyesini tam olarak kabul etmemiştir (A M, IX, 461-62; Hirthfestschrift, 232). Ekseriyet, Saraukaların Baktriya; Asianilerin ise Sogdianayı aldıklarında müttefiklerdir. Anlaşılmayan nokta kronoloji meselesidir.

meseledir. Herkes bir şey söylemiştir. Bizim kabul ettiğimiz fikirler, daha ziyade tarihî ve kronolojik olanlardır. Çin kaynakları ve klâsik kaynaklar Saraucae, yani Sakaların önden gittiğini söylemektedirler. Sakaları Çin kaynaklarının Yüe-çi'leri, klâsik kaynakların ise Asiani'leri kovalamalarıdır. Görüldüğü gibi, olaylar birbirine çok yakındır. Fakat Yüe-çi ile Asiani'nin birleştirilmesi çok güç olmuştur. Trogus'un Asiani'si, Strabon'un 'Ἀσιῶται' si ile aynı idi. Fakat bunlar kimdi? Ve hangi ırka mensup idiler? Bu hususta başlıca iki nazariye mevcuttur:

1— Büyük bilgin Marquart'ın, Yüe-çi = 'Ἀσιῶται ve Ta-hsia = τoχαροί nazariyesi :

Marquart, Strabonun 'Ἀσιῶται' ler Sirderya'dan geldikleri hakkındaki kaydı ile; Justin'in Trogus'daki Asiani'lerin Tochar'lara hâkim olmaları meselesini karşılaştırarak meşhur nazariyesini ortaya atmıştı. Bununla beraber, Trogus'da da kaydedildiği gibi, Sakaların Baktriyan'da oldukları şüphelidir. Ta-hsia=Tohar birliği şu bakımdan şüpheli bir nazariyedir.

a) Ta-hsia, Tohar gibi bir kavim ismi değil; coğrafi bir tâbirdir.

b) Ta-hsia = Tohar birliği, o zamanki Çin telâffuzuna göre imkânsızdır

Bütün zayıf noktalarına rağmen bu nazariye hâlâ tutunmaktadır. Bir çok kimseler bu nazariyeyi kabul zorunda kalmışlardır. Haloun'un sert tenkidleri de yersizdir⁹³.

II— Yüe-çi = Tohar nazariyesi. Bu nazariye Richtofen'indir⁹⁴. Bu fikir artık bugün kıymetini kaybetmiştir. Yüe-çi'leri İndo-Cermen yapmak isteyenler hâlâ bu fikre sıklıkla sıkıya sarılmışlardır.

Diğer Problemler

Yüe-çi kelimesi klâsik kaynaklarda bulunmamaktadır. Buna mukabil, 'Ἀσιῶται lere de Çin kaynaklarında rastlamıyoruz. Bu problemin izahına girilmiş, Wu-sun'ların adına çok benzemeleri sebebiyle Wu-sunlar Asiani ve 'Ἀσιῶται kavimle birleştirilmişti⁹⁵. Yüe-çi'lerin Isıg göle geldiklerini ve Wu-sun'ların tazyikile batıya geçtiklerini söylemiştik. Bu duruma göre şu varit olmaktadır: Acaba bu göç sırasında Wu-sun'lar da Yüe-çi'lere mi karışmışlardı? Her iki kavmin göçebe olması bu karışmayı varit kılabilir. Bize göre, gerek Sogdiyana'da ve gerekse Baktriyan'da Yüe-çi'lerin yanında Wu-sun'ları aramak olamaz. Bunun ispatı çok güçtür. Her ikisinin de birer göçebe kavim olması sebebiyle ad değiştirebilmeleri

⁹³ Bu husus için bk. Sten Konow, Hirthfestschrift, s. 233.

⁹⁴ Bk. Haloun, Üe-tsi, s. 256, n. 1-7.

⁹⁵ Asiani, Ἀσιῶται ile birleştirilmiştir. Sondaki -ani eki Kusana kelimesinde bulunur. (Charpentier, s. 357). F. W. K. Müller, Tochri und Kuisan, s. 584; S. Feist, Der gegenwertige Stand der Tocharer Problem, s. 77, 1; Marquart, Das Erste Kapite der Gatha Uştavati, Orientalia, s. 43; H. Yu l e, J RAS, 1873, s. 107.

de düşünülebilir. Bize göre, Baktriyan'a göç eden Yüe-çi'lerin yanında Wu-sun kitlelerinin mevcudiyetini de kabul etmek çok zordur. Bazıları Asiani kelimesinin sonundaki "-ani" ekinin İran dillerindeki çoğul eki olduğunu söylerler. Yüe-çi kelimesinin Hou Han devrindeki ilk telâffuzunun "gwat, gwot, gat, got" olması sebebiyle onları Massa-get'lerle birleştirenler de olmuştur⁹⁷.

Kronoloji meseleleri

Yüe-çi'lerin, ilk olarak Lao-shang'm taarruzu ile göçe başladıklarını anlatmıştık. İkinci göçleri Wu-sun'ların taarruzu ile başlar. Isıg gölden başlayan bu göç ne zaman meydana gelmiştir? Bu hususta kaynaklarımız fazla bir şey söylememektedirler. Yüe-çi'lerin Sogdiyana ve Baktriya'daki göçlerini bir seyahatnameye göre kabaca tesbit edebiliyoruz. Bu da Çin İmparatoru Wu-ti'nin (M. Ö. 140-86), Chien-yüan saltanat devrinde (M.Ö. 139-138) yola çıkan Chang Ch'ien'in seyahatnamesidir⁹⁸ Chang Chien seyahatına başladıktan sonra Hsiung-nu'lar tarafından yakalanarak esir edilmiştir. Hsiung-nu'ların içindeki hayatını anlatan Chang Ch'ien, bir ara Yüe-çi'lerin hâlâ Hsiung-nu'ların kuzeyinde bulunduğunu da kaydeder. Bu duruma göre, Yüe-çi'ler, aynı tarihte Isıg göle gitmişlerdir. Yüe-çi'leri orada bulamaz. Bu vaziyette, Yüe-çi'lerin Isıg gölden göçleri, Chang Ch'ien'in esir oluşu ile kaçıışı arasındadır.

Terminus post quem : 139-138.

Terminus ante quem : 125

Baktriyan'da büyük karışıklıklar M. Ö. 128 de Phraat zamanında başlar "

2. Yüe-çi'lerin Türkistana gelişlerinin sonuçları

Sakaların Baktriyandan koçuluşu

Yukarıda Sakaların Yüe-çi'lerin önünden kaçarak Baktriyana geldiklerini kısmen olsun göstermiştik. Ptoleme bunları 'Αυγαλοι olarak kaydetmektedir¹⁰⁰. Bunların Sakalar olduğunu zannedenler de vardır¹⁰¹.

⁹⁶ Charpentier, Ασιοι= Wu-sun diyor. Klâsik kaynakların Alan ve Wu-sun'ları "As-" ve "Os-" olarak tesmiye ettiklerini de hatırlatıyor. (Aynı yazı, s. 365). Charpentier'e göre Toharlar da Alanların ırkıdır idiler.

⁹⁷ Μασσαγεταιι yi Tomaschek ve Marquart, "Balıkçılar" diye tercüme etmektedir (Marquart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, s. 78; Tomaschek, Kritik der ältesten nachrichten über den Skytischen Norden, II, s. 47, 34).

⁹⁸ Çin tarihçilerinin kullandıkları kronoloji çok mazbuttur. Bu tarihlemeleri bugün bile hiç şüphe etmeden emniyetle kullanmaktayız. Bu sebeple Shih-chi'nin tarihlemesini esas olarak aldık.

⁹⁹ Strabon, XI, VIII, 2.

¹⁰⁰ Ptoleme, VI, 12, 4, 14.

¹⁰¹ Gutschmidt, Geschichte Irans, s. 70; Herzfeld, Sakastan, 26; Ha-loun, 244.

Ptoleme, Toharların ilk geldikleri yerin Sirderya civarı olduğunu¹⁰² ve bilâhare Baktriyan'da yerleştiklerini kaydeder¹⁰³. Yukarıda verdiğimiz Trogus'un kaydı Sakaların bu bölgeden kaçtıklarını göstermektedir.

Part hükümdarı Phraafin öldürülmesi

Müverrih Justin, Mitridat'ın halefi II. Phraatın (M. Ö. 138-128), Sirderya'dan gelen göçebe halklarla yaptığı harblardan bahseder¹⁰³. Suriye Seleküslerinden Antiochos'la yaptığı harblerde epeyce yıpranan Phraat II, Göçebe kavimlerden, yani Sakalardan yardım dileniyordu. Sakaların ve daha bazı hâdiselerin yardımile, Phraat, Seleküsleri Suriye'ye kadar kovaladı. Fakat bu muzafferiyetin sonunda, göçebelere vermeği vaad ettiği hediyeleri vermediğinden Part memleketi Sakalar tarafından büyük bir sür'atle yağma edilmeğe başlandı. Antioch'un tâbirile "500 senedenberi Part memleketinde görülmeyen; tâ Mezopotamya'ya kadar uzanan sahayı kasıp kavuran" büyük bir istilâ baş göstermişti¹⁰⁴. Phraat, askerlerinin başında olarak ordusunun tamamen mahvolduğu ana kadar harbetti. En sonunda kendisi de Sakaların kin ve gazabı içinde eriyip gitti. 127/28 senelerinde meydana gelen bu hâdisenin bize göre Yüe-çi'lerle ilgisi şüphelidir. Bununla beraber "hediye" bahanesinin, harbin zahiri sebebi olacağı da kuvvetle muhtemeldir.

Yeni bir Saka devletinin güneyde kuruluşu

Greklerin son kiralı Helicoles'i müteakip, Baktriyan'da artık Grek hükümdarı görülmez¹⁰⁵. Sakalar, Baktriyan'da iyiden iyiye yerleşmişlerdi. Güneye inen Grekler, Pencap'ta yeni bir devlet kurmuşlardı. Partları mağlup eden Sakalar da Sicistan'a inerek orada yerleştiler. Part kiralı Artaban zamanında (M. Ö. 127-124), Sicistan'da kesif bir Saka kitlesi meydana gelmiş ve Artaban'ın nazarını üzerine çekmişlerdi¹⁰⁶. Bir kısım Sakalar da Hazar denizine indiler ve Terek civarında yerleştiler¹⁰⁷. Birinciler, Sicistan'da iyice yerleştikten sonra yavaş yavaş yerli kültür vasıtasile temessül edildiler. Sten Konow, Han-shu'da kaydedilen "Sakalar Güneye indi" sözünü (bk. s.), Baktriyan'dan güneye indiler şeklinde izah etmektedir¹⁰⁸. Bu şüpheli bir nazariyedir. Sakalar, Sicistana Amuderya, Merv ve Herat yolu ile geldiler¹⁰⁹.

¹⁰² Ptoleme, VI, 12, 4, 14.

¹⁰³ Ptoleme, VI, 11, 6.

¹⁰⁴ Justin, XLIII, I, 2-5.

¹⁰⁵ G u t s c h m i d t, Aynı eser, s. 58.

¹⁰⁶ Aynı eser, s. 78.

¹⁰⁷ ". . . ab oppido cathippi usque ad Vicum safrim inter Dahas Sacaraucaus et parthienas Mons Oscobares" 1,2. İzahı için bk. Marquart, Das erste Kapitel der Gatha Uştavati, Orientalia, s. 46, n. 2. A. Hermann, Sakarauka, 1618; Gutschmidt, s. 70;

¹⁰⁸ Sten Konow, War "Tocharisch" die Sprache der Tocharer, A M, IX, 19 33, s. 464-65.

¹⁰⁹ Herzfeld, Sakastan, s. 35.

Yüe-çi'lerin Baktriyana yerleşmeleri

Yüe-çi tarihinin en önemli devri, Sogdiana'da buldukları çağa tesadüf eder. Meşhur Çin elçisi Chang Ch'ien'in seyahati da bu devirdedir. Klâsik kaynaklar susmaktadır. Chang Ch'ien'in verdiği bilgileri Çince belgelerin tercümesi meyanında olarak verdik. Chang Ch'ien'in dönüşünden sonra Yüc-çi'ler, Baktriyana'ı büsbütün zaptederek, Başkentlerini de oraya taşıdılar.

Tarihleme için tek delilimiz Chang Ch'ien'in dönüş tarihidir:
Terminus post Quem M. Ö. 125.

YÜE-Çİ'LER ve KUŞANLAR

1. Saka-Part kronolojisi ve Yüe-çiler

Yukarıda Yüe-çi'lerin göç sahalarındaki tarihini tetkik ettik. Bundan sonraki bahisler, bir yere yerleşerek bir devlet kurmuş Yüe-çi'leri içine alacaktır. Bu sırada Hindistanda zaptedilmiştir. Hindistan'ı zapteden kavimler hangi ırka mensup idiler? Rapson, Hindistan'ın zaptının Sakalar tarafından yapıldığına kanidir ¹¹⁰. Hindistan'ı zapteden Maues, -yani yazıtların Moga'sı- aslen bir Sakadır. Unvanı da "*Kırallar kiralı*"dır ¹¹¹. Doğu İran'daki Saka-Part feodalitesine mensup bir satraptı. Rapson, bu unvana dayanarak bunu Part hâkimiyetinin bir genişleme tezahürü olarak görür. Bu devirde iki "*Kırallar kiralı*" vardı.

1. Hindistan "*Kırallar kiralı*". ,
2. Doğu İran "*Kırallar kiralı*".

Hint kırallar kiralı Maues'tir ¹¹³. M.Ö. 75 senelerinde Puşkalavati'yi zaptederek Grek hâkimiyetine büyük bir darbe vurmuştu. İran kırallar kiralı ise gerek meskukatının yapılış tekniği ve gerekse kronolojisi bakımından Hindistan Kırallar kiralım takip etmişti. Seistan'da oturan Doğu İran, kırallar kiralının adı, paralarda Vonon olarak geçer. İkinci kiralı olarak Gandara'ya gönderdiği oğlu I. Azes ve kardeşi Sparilizes, kendine tâbi bir surette hüküm sürdüler. Kaynaklarımız yalnızca sikkelerdir. Bu sebeple hâdiselerin seyrini takip güçtür. Meselâ Maues'in ölümü ile yerine I. Azes geçer. Bunun sebebini iyice bilmiyoruz. İstilâ ile mi; yoksa davetile mi Hint kırallar kiralının tahtını eline geçirmişdi. Maues'in Yunanlılara karşı açtığı amansız temizleme harblerine devam eden Azes, Apollodotus'un çocuklarını da ortadan kaldırdı. Marshall'ın buluşlarına dayanan bazı

¹¹⁰ Hindin zaptında, Doğu İran feodalleri mevzubahistir. (Cambridge history of India, 1, 568).

¹¹¹ Batıda Ermeni kiralı Tigran'ın ünvanında; Doğuda ise Part kırallarında, bu "kırallar kiralı" ünvanına rastlanır (Gutschmidt, aynı eser, s. 81).

¹¹² Rapson, Cambridge History of India, 1, s. 56g.

¹¹³ Bu kiralı, kitabelerde Moga, paralarda ise Maues'dir (V. Smith, Early history of India, s. 242 ve not. 2).

bilginler, Vikrama tarih başlangıcının (M.Ö. 58) Azes tarafından tesis edildiğini ileri sürerler ¹¹⁴. I. Azes'i Azilizes takip eder.

Vonon'la Maues'in aileleri birbirlerine çok benzerler. Bu benzerliğin II. Mitridat zamanında Partlarla Sakalar arasında kurduğu bağ ve kaynaşmanın neticesidir. Filhakika Vonon Part, Maues ise Saka asıldandır. Azilizes'i de II. Azes takip eder. Vonon'un halefi Orthagnes, Gandaraya ikinci kiral (Vice roi) olarak Gondhopharnes'i göndermişti. Bu zat sonradan kuvvetlenerek hem İran ve hem de Hint devletlerini ortadan kaldırdı. Bu suretle yeniden bir Part vahdeti meydana gelmişti. Ölürken yerini Pacor'a bıraktı ¹¹⁵. Pacor'dan sonra bu sülâle bitmektedir. Bu bitişi, Hindistan'ın Kusanlar eline geçmesi le izah ederler.

Yazıtlar ve Saka-Part kronolojisi

Satrap Patika'ya ait bir yazıtta, "Moga'nın hâkimiyetinde, 78" senesinden bahsedilmektedir. Bunu izah etmek isteyen Foucher, M.Ö. 248 senesini Part tarih başlangıcı kabul ederek Moga veya Maues'in M.Ö. 248-78 — 170 senelerinde yaşadığını ileri sürmektedir ¹¹⁶. Rapson, I. Mitridat'e ait bir tarih başlangıcı olan M.Ö. 150 yi alıyor ve Moga'yı 150 den 78 i çıkararak 72 ye koyuyor ¹¹⁷. Rapson'un hesabı daha mantıktır. Halefi Azes, Vikrama tarih başlangıcının -yani M. Ö. 58- kurucusu olarak kabul edilmiştir ¹¹⁸. Gondhopharnes'in kurduğu Part sülâlesinin kronolojisi de çok karanlıktır. Bir yazıtta ¹¹⁹, 103.cü senede "Gudafara'nın -Yani Gondhopharnes- 26.cı senesi" denmektedir. Bu yazıttaki tarihlleme hangi tarih başlangıcına göre yapılmıştı? Moga'yı tarihliyen tarih başlangıcını alırsak 150-103=47 buluruz. Ayrıca 26 sene de yaşadığına göre 47 + 26 = 73 olur ki, M.Ö. 73 senesi Moga'ya muasır bir çağdır. Bu sebeple, başka bir tarih başlangıcı aramamız lâzımdır ¹²⁰. Bu hususta bir Part tarih başlangıcı aranabilir ¹²¹. Bu yazıttaki tarihlleme için en müsait başlangıç, Vikrama diye anılan tarih başlangıcıdır. Buna göre, Gondhopharnes hâkimiyetinin başlangıcı, M.S. 19 a konabilir. Görüldüğü gibi kati bir neticeye varmak şimdilik imkânsızdır.

¹¹⁴ Rapson, Aynı eser, 1,571; Marshall, JRAS, 1914, s. 973. Burada verdiğimiz kırallar listesi kısmen Rapson ve kısmen de Poussin'e göredir.

¹¹⁵ Kuvvetli bir Part reisidir.

¹¹⁶ Bu hususta Thomas ve Bühler'in etüdleri önemlidir.

¹¹⁷ A. Foucher, L'art Greco-Bouddhique de Gandhara, II, 488,

¹¹⁸ Cambridge history of India, I, 570.

¹¹⁹ Bk. F. W. Thomas, The date of Kanishka, JRAS, 1913, 636; M. E. Senart, Notes d'épigraphique Indienne, JA, 1990,1, 116; M. A. Boyer, JA, 1904,1,404.

¹²⁰ M. E. Senart, Aynı esr., J. A 1890, 128-129; A. Foucher, Aynı esr. II, 488; Gutschmidt, Geschichte Irans, s. 134.

¹²¹ Rapson, Vikrama tarih başlangıcına göre tarihllemektedir (Cambridge History of India, I, s. 576; Coins, 15, s. 26).

¹²² Rapson, Coins, 8, 129; Gardner, catalogue, Pl. IV, 2, 212; Rapson, aynı eser, 586

Numismatik belgeleri ve Saka-Part kronolojisi

Batı Pencap'da Maues'e ait bazı sikkeler bulunmuştur¹²². Bu sikkelerde Apollodotos ve Demetrius'un sikkelerinin tesirleri vardır¹²³. Yazının yazılış tarzı, Mitridat I 'in paralarının üzerindeki yazılara benzer. İşçilik bakımından bu sikkeler, Greklerinkinden daha ileridir. Rapson'a göre bu paralar ve üslûp M. Ö. 40 dan daha evvele ait olamazdı¹²⁴. Seistan'da hüküm süren Vonon, Maues'le sıkı bir işbirliği kurmuştu. Müşterek sikkeleri bunun bir delilidir¹²⁵. Seistan'da Vonon, Hintde Maues'in halefleri M.S. 19 da Gondhopharnes'in idaresinde birleşmişlerdi. Halefi zamanında Yüe-çi'ler bu bölgeleri istilâ ettiler. Sikkelerde Yüe-çi istilâsının izlerine rastlıyamıyoruz¹²⁶.

2. Kuşan kronolojisi ve Yüe-çi'ler*Ch'ü-Chiu-Ch'i (Kujula) ve Kuşan kronolojisi*

Çin kaynakları Baktriyan'daki Yüe-çi krallığının zuhurunu, yerleşikten 100 sene kadar sonraki bir devreye koymuşlardır. Tercüme ettiğimiz belgelerde görüldüğü gibi ilk kiral Ch'iu-chiu-ch'i'dir. Elimize geçen Kuşan kiralalarına ait sikkelerde ilk Yüe-çi kralının ismi Kuzula veya Kujula Kadphizes şeklinde geçmektedir¹²⁷. Sikkeler üzerinde, son Grek kralı Hermaios'un kilerin tesiri büyüktür. Bununla beraber yapılış ve tip itibarıyla Kabil vadisinin özelliklerini taşır¹²⁸. Bir yüzüne Hermaios'un Grekçe ve diğer tarafından da Kuyulanın Harostice isimleri yazılı müşterek bir sikke bulunmuştur¹²⁹. Her iki yüzü de Kuyula'ya ait müstakil bir sikkeye daha rastlanmıştır¹³⁰. Bunlar, Yüe-çi'lerin diğer bir kültüre geçiş merhalelerini gösteren en emin belgeler olarak kabul edilmektedir.

Kuyula'nın Hermaios'la aynı zamanda, yaşadığı söylenmektedir. Hermaios hakkındaki bilgimiz pek karanlık olduğundan bu yönden bir istifade elde edememekteyiz¹³¹. Fleet'e göre Kuyula bir zamanlar Part taarruzuna maruz kalmıştı. Komşusu Hermaios'a yardıma gelmiş ve bu ittifak şerefine de müşterek bir sikke bastırmışlardı¹³². Bu nazariyeyi ihtiyatla kabul etmek lâzımdır. Kuyula'nın sikkesi Roma İmparatoru Ogüst'ün M.Ö.4 — M.S.2 senelerine ait sikkelerine çok benzer. Bilginler, bu benzeyişi kültür ve ticaret münasebetlerine atfederler. Gerek yazılı ve gerekse numismatik buluntular, Çin kaynaklarında Kuşan devletinin

¹²³ Rapson, Aynı esr., s. 570; Coins, 8, 429; Gardner, catalogues, Pl. III.

¹²⁴ JRAS, 1903, s. 285.

¹²⁵ Bu meselenin münakaşası için bk. Rapson, aynı eser, I, s. 584.

¹²⁶ Sebebini Yüe-çi'lerin yerli kültürü benimsediklerinde aramalıdır.

¹²⁷ Gardner, Catalogue, 62, 122; Rapson, Coins, 16, 65.

¹²⁸ Rapson, Cambridge History of India, I, s. 584.

¹²⁹ Gardner, Catalogue, 120.

¹³⁰ Aynı esr., 122.

¹³¹ Fleet, The date of Kanishka, JRAS, 1913, 967, 1034.

¹³² Aynı esr. 1034.

kronolojisi hakkında verilen bilgileri teyid ederler. Hou Han-shu, Ch'iu-chiu-ch'i'nin, Yüe-çi'lerin Baktriyana yerleşişinden 100 sene sonra hâkimiyeti ellerine aldığını ve 80 seneden fazla yaşadığını kaydetmektedir. Yüe-çi'ler Baktriyana'yı 125 de işgal ettiler ise Ch'iu-chiu-ch'i'nin de hâkimiyeti M.S. 25 de ele geçirmesi lâzımdır. Bu suretle onun M. S. I. asrın ilk yarısında yaşadığı da düşünülebilir.

Ten Kao-ch'en (Vima) ve Yüe-çi kronolojisi

Hou Han-shu, Ch'iu-chiu-ch'i'nin ölümünden sonra yerine oğlu Yen-Kao-Ch'en'in geçtiğini kaydediyor. Bu şahıs sikkeler, üzerindeki Vima Kadphizes'le birleştirilmiştir. Bu birleştirme, genel olarak kabul edilmiştir.¹³³ Hatta, para üzerine hak edilmiş insan resminin antropolojisi Ortaasyalıları andırmaktadır¹³⁴. Hou Han-shu'ya göre Hindistan'ı zapt eden bu şahıstır. Paraların bir kısmının üslûp bakımından henüz daha tesbit edilememiş bir kültürden tesir almış oldukları görülüyor. Roma tesiri arayanlar olmuştur¹³⁵. Bunlar Taksaçıla'da da bulunmuştur¹³⁵. Bazı yazıtlara dayanarak, bu Kuşan hükümdarının devrini tarihlemek isteyenler de çıkmıştır¹³⁶. Bu tarihllemeler şüphe ile karşılanmıştır. Marshall, başka bir Harosti yazıtına dayanarak Vima'nın saltanatının 77-78 seneleri civarında olduğunu ileri sürmüştür¹³⁷. "Rapson bu nazariyeyi reddeder¹³⁸. Yüe-çi veya Kuşan hükümdarı Yen-kao Ch'en'in Türkologlar için de hususî bir ehemmiyeti vardır. Bu hükümdarın paralar üzerindeki ünvanı Yavuga yani Yabgu dur¹³⁹. Ele geçen başka bir sikkede, aynı devirde yaşamış ikinci bir Kuşan büyüğünden bahsedilmektedir¹⁴⁰. Hou Han-shu, Yen-kao Ch'en'in Hindistan'ı zapt ettiğini ve idaresini ikinci bir kiral tâyin ederek ona bıraktığını söylemektedir. Sikkelerdeki ikinci şahsın, bu Hindistan kiralı olduğunu ileri sürenler olmuştur¹⁴¹. Kuyula Kara Kadphizes adlı başka bir şahsın sikkesi de elde edilmiştir. Cunningham, bu şahsın Kuyula'nın oğlu; Vima'nın ise halefi olduğunu ileri sürer¹⁴². Bu zatın sikkesi, Puşkalavati satrapının sikkesine benzer¹⁴³. Buna dayanarak, Kuyula Kara Kadphizes'in Puşkalavati'deki Kuşan valisi olduğunu ileri sürenler de olmuştur¹⁴⁴.

¹³³ Specht, JA, 1897, 184.

¹³⁴ A. Foucher, L'Art Greco-Bouddhique vs., II, 516.

¹³⁵ Rapson, Coins, 6g.

¹³⁶ Rapson, Cambr. Hist., I, 580.

¹³⁷ Marshall, JRAS, 1914, 912.

¹³⁸ JRAS, 1914, 927; Boyer, JA, 1915, 281; Thomas, JRAS, 1914, 986.

¹³⁹ Bachhofer, Die ära Kanishkas, OZ, 1927/28, s. 30.

¹⁴⁰ Bachhofer, OZ, 1927/28, 30-32.

¹⁴¹ La Vallè Poussin, L'Inde au temps des Mauryas, 312 vd; Gardner, Catalogue, 128.

¹⁴² Rapson, Coins, 68, 77.

¹⁴³ Rapson Cambridge history of India, I, 582.

¹⁴⁴ Chang Ch'ien'in seyahatnamesinin tercümeleleri için bk. H i r t h, Story of Chang Ch'ien, JAOS, 37, 1917, s. 96 vd.; Wylie, Western regions, Journal of the Anthropol-

Kanişka ve Kuşan kronolojisi

Eskiden Kuşan devletinin ilk kiralı olarak Kanişka kabul edilmiştir¹⁴⁵. Bu nazariyenin dayandığı oldukça kuvvetli delilleri vardır¹⁴⁶. Bu konudaki münakaşaların esasını "Tarih başlangıcı" hakkındaki müphem noktalar teşkil etmektedir. Bu hususta hakikaten çok mantıki ve ileri görüşler teati edilmiştir. Fakat bu gün yeni vesikaların çıkışı ile bu nazariyelerin hiç bir kıymeti kalmamıştır.

Yeni Nazariyeler

Roma İmparatorluğu Ogüst'ün sikkeleri Kuyula tarafından taklid edilmiştir. Bu tesire ve diğer delillere dayanarak Kuyula'nın yaşadığı devri tespite çalışmıştık. Kanişka'nın kendi saltanatına mahsus bir tarihleme başlangıcı vardır. Smith, bunun M. S. 78 olduğunu ileri sürer¹⁴⁷. Saka tarih başlangıcını da Kanişka'ya mal edenler vardı¹⁴⁸. Foucher, M.O. 322 den itibaren başlıyan Morya tarih başlangıcının Kanişka devrinde fazlaca cârî olduğunu kaydederek Kanişka çağı yazıtlarındaki senelerin buna göre tarihlenmesini söylemiştir¹⁴⁹. Cunningham ise bu çağ için M. Ö. 312 den itibaren başlıyan Selefküs tarih başlangıcının kullanılmasını ileri sürmüştür¹⁵⁰. Son iki nazariye kuvvetini hâlâ kaybetmemiştir.

Kanişka'nın siyasi icraatı da oldukça karanlıktır. Kanişka'nın hüküm sürmesi lâzım gelen II. asır sıralarında, Çinlilerle Yüe-çi'ler arasında bazı münasebetler vuku bulmuştur. Meşhur Çin generali Pan Ch'ao, Ortaasya'yı zaptederken Yüe-çi, yani Kusanlardan yardım görmüştü¹⁵¹. Kusanlar, Çinlilerle dostluğu ilerletince, Çin'den bir prenses istiyorlar. Bunun üzerine Pan Ch'ao, Kuşan elçilerini geri çeviriyor. Buna kızan Kusanlar, ikinci kırılları Hsieh idaresinde 70 bin kişilik bir ordu gönderiyor. Fakat mağlup oluyorlar. Kuşan devletinin, Çinliler nezdindeki adları "Yüe-çi"dir. Pan Ch'ao'nun fütihat seneleri, M.S. 73-102 arasındadır. Kanişka da aşağı yukarı bu zamanda yaşamıştır. Bu mağlubiyeti Kanişka'ya mal etmek istemiyenler, Kanişka'yı daha sonraki tarihlerde yaşamış gibi göstermek isterler¹⁵². Bilâhare isyan eden Hsiungnu'lar,

gical Institute, 1881,27; Brosset, JA, 1828, 418 vd. ; 1829, 34 vd. ; Jakinef, Sobraniye svedeniy o narodah, obitavşih v sredney Azii v drevniya vremena, Moskova-Leningrad, 1950, II, 264 L. wi eger, Textes historiques, I, 408 vd.; De Groot, Die Westlande, 9 vd.

¹⁴⁵ An-hsi'nin yeri için bk. A. Hermann, Atlas of China, 17. Part devletine verilen addır.

¹⁴⁶ Bu bir Çin unvanıdır.

¹⁴⁷ Bu duruma göre, nüfusun dörtte biri asker idi. Biraz mübalağalıdır.

¹⁴⁸ Tayüan, bugünkü Ferganadır.

¹⁴⁹ K'ang-chü'nün yeri için bk. Shiratori, Toyo Bunko, II, s. 15.

¹⁵⁰ Ta-hsia Baktriyan'dır.

¹⁵¹ Ch'iang'lar Tibetlilerdir.

¹⁵² Bugünkü Hotan'dır.

Çin hâkimiyetini Orta-asya'dan kaldırmışlar ve Kusanlar da Kaşgar, Yarkent ve Hotan'ı ele geçirmişlerdi ¹⁵³. Çin kaynaklarında bundan sonra Kusanların Ortaasya'daki icraatları hakkında bilgiler vardır ¹⁵⁴. Daha fazla izahatı lüzumsuz görüyoruz.

Yüe-çi tarihinin her kısmında olduğu gibi, başkentinin bulunduğu yerin tesbiti de karanlık problemlerle doludur. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Yüe-çi'ler Amuderya'dan inmeden önce, yani Chang Ch'ien'in ziyareti sırasında kiral saraylarının bulunduğu bir başkentleri vardı. Chang Ch'ien seyahatına devamlı güneye, yani Ta-hsia'ya indiğinde, orada da Lan-shih adlı bir Ta-hsia merkezine rastlamıştı. Ta-hsia esas itibarile Yüe-çi'lere tâbi idi. Chang Ch'ien seyahatnamesini Shih-chi'den iktibas eden Han-shu, Ta-hsia kısmını çıkararak Yüe-çi bölümüne katıyor. Bu suretle Lan-shih, Ch'ien-shih şeklinde tahrif edilerek Yüe-çi'lere doğrudan doğruya mal edilmiştir. Bununla Han-shu, büyük bir yanlışlığa düşmüş değildir. Han-shu yazıldığı zaman, Yüe-çi'ler çoktan Ta-hsia'ya inmiş ve başşehirlerini de oraya yerleştirmişlerdir. Bu suretle Ta-hsia'nın merkezi Yüe-çi'lerin olmuştu. Hou Han-shu müellifi Fan Yeh, Yüe-çi başkentinin ismini tekrar Lan-shih olarak kaydetmiştir. Bu yanlışlık Shih'chi'nin kaydına aldanılarak yapılmıştır. Şehrin yerinin tesbiti için elimizde iki imkân vardır. Bunlardan birincisi tarihi metinlerin tarifine uymak; ikincisi ise diğer kaynaklara göre Baktriyanın o zamanki meşhur şehirlerini tesbit etmektir. Şehrin Amuderyanın güneyinde olduğunu biliyoruz. Şu iki hal daima göz önünde tutulmalıdır:

1 — Şehrin adının Çin transkripsiyonu, aslına ne derece uygundur?

2— Şehrin adı Çinceye tercüme mi edilmiştir? İkinci hali göz önünde tutan S. Levi, Lan-shih şeklinin, şehrin esas adının tercümesi yolu ile meydana geldiğini söylemektedir ¹⁵⁴. *Lan*, mavi boya çıkan bir nebatı ifade eder. İkinci karakter de birincinin mânasını tamamlayabilir. Bu boyaya bizde çivit dendiğine göre, şehrin ismini "*çivit pazarı şehri*" diye tercüme edebiliriz. Bu zamanın Doğu İran şehirlerinin aynı adla anıldığını biliyoruz. Puşkalavati kelimesi aynı manayı taşımakta imiş. Specht, Levi'nin bu fikrine iştirak etmektedir ¹⁵⁵. Gene Specht, bir Grek şehri ile birleştirmektedir. Burasının Belli olması da çok muhtemeldir. Haloun ise burasını Kunduz nehrinin doğusundaki Eukratidia ile birleştirmektedir ¹⁵⁶. Pei-shih'e göre Yüe-çi'lerin merkezi Ying-chien-shih şehri' imiş. Yüe-çi'ler Juan-juan'ların tazyiki ile Po-lo şehrine naklediyorlar ¹⁵⁷. Gene aynı

¹⁵³ Bu kelimeyi Marquait, Amuderya'nın Pehlevice karşılığı olan Weh ile birleştirmektedir: De Groot, Die Westlande, s. 17.

¹⁵⁴ Bk. not. 2.

¹⁵⁵ Ch'iang'lar Tibetlilerdir.

¹⁵⁶ Sol Ku-li ünvanı için bk. De Groot, Die Hunnen, s. 56. .

¹⁵⁷ Metinde H u şeklinde geçmektedir. Bu zamanda Çinli olmayanlara H u denirdi. Hsiung-nu'ların içinden kaçtığına göre karısının Hun olması icap eder.

kaynağa göre Fu-ti-sha, Yüe-çi'lerin eski merkezinin doğusunda imiş. Fu-ti-sha, Badehşan'dır ¹⁵⁸. daha sonraki devirlerde buraya seyahat eden seyyahlar ve diğer kaynaklar Kunduz bölgesinde büyük bir şehrin bulunduğunu Göktürklerin bile merkezinin burası olduğunu kaydetmişlerdir. Kunduz vadisinde bulunan bu şehrin eski Yüe-çi'lere de başkentlik etmiş olması çok muhtemeldir.

F- ÇİNCE VESİKALAR

Shih-chi, 123, la ¹⁴⁴

Ta-yüan'ın izi Chang Ch'ien'den itibaren görülür. Chang Ch'ien, Han-chung'ludur. Chien-yüan saltanat devresinde (M. O. 140) (ünvanı) Lang idi. İmparator bu zamanda Hsiung-nulardan alınmış esirlere sordu. Hepsi, Hsiung-nu'ların Yüe-çi'lerin kiralını mağlup ettiklerini ve (Yüe-çi kiralının) kafatası ile şarap kabı yaptıklarını söylediler. Yüe-çi'ler kaçtılar; fakat kinlerini büyük bir ıztırapla sakladılar. Fakat onlarla (müttefik) olarak (Hsiung-nu'lara) taarruz edecek bir kimse bulunmadığından (Yüe-çi'ler bu suretle) yalnız kalmışlardı. (Cinde) Han (sülâlesi), Hu'ları (Yani Hsiungnu-ları) mağlup etmek arzusunda idi. Bunun için de (Yüe-çi'lerle anlaşmak için onlara) bir elçi göndermek istiyordu. Fakat (Yüe-çi'lere gidecek elçinin) yolu muhakkak bir surette Hsiung-nu'ların içinden geçiyordu. Bu işi yapabilecek gönüllü elçi arandı. Chang Ch'ien (bu elçilik vazifesini) kabul edip, Yüe-çi elçisi oldu. Yanında eski bir köle olan, Tan İ aile adlı, Kan Fu da vardı ¹⁴⁵.

(Elçilik erkânı) hep birlikte Lung-hsi'den çıkıp, Hsiung-nu'ların arasından geçtiler. (Elçilik heyetinin bu gizli seyahati sırasında Hsiung-nu'lardan bazıları) onları yakalayıp, sorgu suale çekmek üzere Shan-yü'ye götürdüler ¹⁴⁶. Shan-yü, (onları nezaret altına aldirarak) alıkoydu ¹⁴⁷. (Ayrıca Çin elçilik heyetine de) şöyle dedi:

"Yüe-çi'ler benim kuzeyimdedirler. Han (yani Çin İmparatorluğu) onlara elçi göndermeği neden arzu ediyor? Eğer ben'e elçi göndermek istersem, Han (yani Çin İmparatorluğu) bana (memleketinizin içinden transit geçebilmesi için elçime) müsaade eder mi? ¹⁴⁸

(Hsiung-nu) Shan-yü'sü Chang Ch'ien'i on seneden fazla (bir müddet Hsiung-nu'lar nezdinde) alıkoydu. Chang (Ch'ien)'in karısı ve çocukları oldu. Buna rağmen Chang (Ch'ien), Han'ın (yani Çin İmparatorluğu'nun) itimatnamesini elinde tuttu ¹⁴⁹. Hsiung-nu'ların içinde oturuyordu. Chang (Ch'ien) bundan istifa ederek ¹⁵⁰ Yüe-çi'lerin memleketine kaçabildi. Bir kaç on gün (gitti) ve Batıda Ta-yüan'a gitti. Ta-yüan (Fergana), Çin İmparatorluğu'nun (sahip olduğu) servetin (azametini) duymuş ve münasebete geçmek istemişti. Fakat buna muvaffak olamamıştı. (Fergana'lılar) Chang Ch'ien'i görünce çok sevindiler ve ona şöyle sordular:

"— (Şimdi) sen (Çin'e gitmek) istersen nasıl (gidebilirsin)?" Chang Ch'ien, kendisinin Çin İmparatoru'nun (Yüe-çi'ler nezdine gönderilmiş)

bir elçisi olduğunu ve Hsiung-nu'lar tarafından yakalanmış olduğunu anlattı.. Ve (ilâve ederek) şöyle dedi:

"— Ben bugün (Hsiung-nu'ların elinden) kaçmış bulunuyorum. Eğer, siz bana refakat edecek bir adanı verirseniz, (Çine) dönüşümde (bizimle münasebet imkânını) muhakkak elde edebileceksiniz."

"Ta-yüan (Fergana)lılar (onunla) mutabık kaldılar. Chang Ch'ien'i Kan-chü'ye kadar¹⁵¹. refakat ederek gönderdiler:

"Büyük Yüe-çi'lerin¹⁵² kiralı Hu'lar (yani Hsiung-nu'lar) tarafından öldürüldü. (Onun yerine) halefi (büyük oğlu) hükümdar oldu. Tahsia'yı (Baktriya) (kendilerine) tâbi yapıp (orada) oturdular¹⁵³. Yerleri bereketli ve bolluktu. Haydutları azdı ve gayeleri de sulh (ve Sükûnet) ile zevk idi. Artık Hu (Hsiung-nu) lardan intikam alma hissi kalmamıştı.

"Chang Ch'ien, Yüe-çi'lerden Ta-hsia (Baktriya)'ya gitti. Fakat Yüe-çi'lerle pakt yapmağa bir türlü muvaffak olamadı. Bir seneden fazla kaldı. Nan-shan¹⁵⁴ üzerinden geri döndü. Ch'iang'ların¹⁵⁵ memleketleri üzerinden dönmek istedi. Fakat Hsiung-nu'lar tarafından tekrar yakalandı. Bir seneden fazla (ikinci defa olarak Hsiung-nu'ların yanında) kaldı. (Bu sırada) Hsiung-nu Shan-yü'sü öldü. Sol Ku-li¹⁵⁶, veliahta taarruz etti. Ve kendisini (veliahtın yerine) hükümdar yaptı. (Hsiung-nu'ların) memleketi karışıklık içinde kaldı. Chang Ch'ien aslen Hsiung-nu olan karısı¹⁵⁷ ile birlikte kaçarak Çin'e döndüler. Chang Ch'ien, Çin İmparatoru tarafından T'ai-shung Ta-fu'luğa tayin edildi¹⁵⁸.

Chang Ch'ien yüzden fazla adamla gitti. Fakat on üç sene sonra ancak iki kişi ile dönebildi. Chang Ch'ien, bizzat Ta Yüe-çi¹⁵⁹, Ta-hsia, Kang-chü'ye gitti. (Ziyaret ettiği) beş ilâ altı memlekette gördüğü her şeyi imparatora anlattı, (İmparatora ayrıca) şöyle dedi:

"— Ta-yüan (Fergana) Hsiung-nu'ların güney batısına ve Çin İmparatorluğu'nun ise tam batısına düşer. Fergana'nın atları kan terler¹⁶⁰. (Bu atlar) gök atlarının neslindendirler. Şehirleri büyüklü ve küçüklü olarak 70 den fazladır. Halkı bir kaç yüz bin kadardır. (Fergana) askerlerinin, yayları, okları, mızrakları vardır. Ayrıca süvari (kıtaları da) vardır. Kuzeylerinde Kang-chü, batılarında Ta Yüe-çi, Güney-batılarında Ta-hsia, Kuzey-doğularında Wu-sun'lar ve doğularında da Kan-mi ve Yü-tien¹⁶¹ bulunur.

Ta Yüe-çi'ler, Ta-yüan'ın takriben iki veya üç bin li batısındaırlar. Wei (Amuderya) suyunun kuzeyinde otururlar. Güneylerinde Ta-hsia, batılarında An-hsi¹⁶² ve Ka'ng-chü vardır.

¹⁵⁸ Chang-ch'ien'in biyografisi bizi ilgilendirmediğinden bu kısımları tercümeden sarfi nazar ettik.

¹⁵⁹ Burada Büyük Yüe-çi tâbiri, bir coğrafi tâbir olarak Soğd'u ifade eder.

¹⁶⁰ Atların kan terlemesi eski bir efsaneden mülhem olarak söylenmektedir. Bu husus için bk. P. Y e t t s, Eurasia Septentrionalis Antiqua, s. 11, 20.

¹⁶¹ Yü-tien, Hotan'dır.

¹⁶² An-hsi, Part devletini ifâde eden bir tabirdir.

Hou Han-shu, Yüe-çi veya Kusanların Hindistan'a inişlerini ve orada yerleşmelerini Hint ve diğer güney memleketleri bahsında anlatmaktadır. Mevzuumuz için ehemmiyetli bulduğumuz şu kısımları tercüme edeceğiz.

Hou Han-shu, 118, 5b.

T'ien-chu kırallığına Shen-tu da denir. Yüe-çi'lerin birkaç bin li güney-doğusundadır. Adetleri Yüe-çi'lerle aynıdır. Fakat memleketleri alçak, rutubetli ve sıcaktır. Memleketleri büyük bir nehir kenarındadır. File binerler ve bu suretle harb ederler. Yüe-çi'lerden çok zayıftırlar. Buda dinine mensupturlar. (Dinleri) öldürmemek ve harbetmemeği (emreder). Yüe-çi ve Kao-fu memleketinden batıya gidilince, güneyde Batı denizi, doğuda P'an ch'i kırallığına kadar (olan yerlerinin) hepsi Shen-tu'ya aittir. Shen-tu'nun ayrıca bir kaç yüz şehri ve her şehrin bir reisi vardır. Ondan fazla kırallık ve her kırallığın da (ayrı) bir kiralı vardır. Her ne kadar aralarında bazı farklar bulunursa da, hepsi de Shen-tu diye adlandırılırlar. Bu zamanda hepsi Yüe-çi'lere tâbiidiler. (Onların) Kırallarını Yüe-çi'ler öldürüp yerine bir vali tâyin ettiler.

Hou Han-shu, 118, 5b.

Kao-fu Büyük Yüe-çi'lerin batısında, büyük bir memlekettir. Adetleri T'ien-chu'nunkilere benzer. Zayıf, hâkimiyet altına alınmağa elverişli; fakat iyi tüccardırlar. Fevkalâde zenginlikleri vardır. Daimî olarak (aynı efendiye) tabi olmadılar. T'ien-chu, Chi-pin ve An-hsi (gibi) üç kırallık (tan beri biraz) kuvvetlenince (hemen Kao-fu) yu istilâ ettiler. Zayıflayınca tekrar kaybettiler. Fakat Yüe-çi'lerin hâkimiyetine hiçbir zaman girmediler. Han-shu (Kao-fu'yu) beş, Hsi-hou dan biri olarak (gösteriyorsa da) yanıştır. Sonradan An-hsi'ye tâbi oldular. Bundan sonra An-hsi'yi mağlup eden Yüe-çi'ler ilk olarak Kao-fu'yu ele geçirdiler.